

როლანდ თოფჩიშვილი

ქართველი ხალხის ეთნო-კულტურული ურთიერთობები ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის ხალხებთან: ეთნიკური ურთიერთობებისა და მიგრაციის პრობლემები

ქართველ ხალხს საუკუნეების მანძილზე განსაკუთრებული ურთიერთობა ჰქონდა ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხებთან. ეს ურთიერთობა მრავალმხრივი იყო. ის მოიცავდა როგორც მატერიალური კულტურისა და მეურნეობის, ისე სულიერი კულტურისა და სოციალური ურთიერთობის სფეროებს. მუდმივი იყო მიგრაციული პროცესები და აქედან გამომდინარე ეთნიკური ურთიერთობები. მიგრაციული პროცესები იყო ორმხრივი. გადასახლებები ხდებოდა როგორც ქართველი ხალხის სხვადასხვა ეთნოგრაფიული ჯგუფების წარმომადგენლებისა, ისე მეზობელი ჩრდილოეთ კავკასიელი მთიელებისა საქართველოს სხვადასხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში. ასეთი მიგრაცია ჩრდილოეთ კავკასიელებისა, კერძოდ, დურძუკებისა დადასაბურებულია ჯერ კიდევ საურმაგის დროს. ეს გადასახლება საქართველოს მთიანეთში ჯგუფური ხასიათის იყო და სამეფო ხელისუფლების უშუალო ჩარევით მოხდა. უმჯობესია ლეონტი მროველს მოვუსმინოთ: მეფე საურმაგს ერისთავები აღარ ემორჩილებოდნენ და ისინი დაიმორჩილა ჩრდილოეთ კავკასიიდან გადმოყვანილი დურძუკების საშუალებით: „მაშინ საურმაგ ეზრახა ოვსთა მეფესა, მამისა დისწულსა მისსა, და ითხოვა შეწევნა. ხოლო იგი სიხარულითა წარვიდა შუელად მისა, და საურმაგ შეკრიბა დურძუკეთიცა, და წარმოემართა ქართველთა ზედა. და ვერავინ წინააღუდგა მას. და დაიპყრა ქართლი, და მოსრნა განდგომილნი მისნი; და რომელთამე შეუნდო, ხოლო დაამ-

დაბლნა ქართლოსიანნი და წარჩინებულ ყვნა აზნაურნი, ხოლო განმრავლებულ ყვნა დურძუკნი, ნათესავნი კავკასისნი. ხოლო ტყუენვასა მას ხაზართასა ყოველნივე მშუდობით დარჩომილ იყვნეს, სიმაგრეთაგან ქუეყანისა, და ვერლარა იტევდა დურძუკეთი. მაშინ ამან საურმაგ წარმოიყვანნა იგინი ყოველთა კავკასის ნათესავთა ნახევარნი, და რომელნიმე მათგანნი წარჩინებულ ყვნა, და სხუანი დასხნა მთიულეთს, დიდოეთითგან ვიდრე ეგრისამდე რომელ არს სუანეთი, და ესენი დაიპყრნა მისანდობელად თჳსად, დედულნი“ (ქც, I, 1955, გვ. 27).

ამრიგად, საურმაგმა დურძუკები დაასახლა არა საქართველოს რომელიმე მხარეში, არამედ ისინი გაფანტა ქვეყნის მთელ მთიანეთში, როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში. **დურძუკების წამოსვლის მიზეზი კი კავკასიის მთიანეთის გადამეტსახლება იყო (“ვერლარა იტევდა დურძუკეთი“).** როგორც ჩანს, საურმაგი დაქირავებულებს წინასწარ შეუთანხმდა, რომ გამარჯვების შემთხვევაში, მათ დასასახლებელ ადგილს გამოუყოფდა. მართალია, ჩრდილოეთ კავკასიელი მთიელები ჯგუფურად აიყარნენ და წამოვიდნენ საქართველოში, მაგრამ, როგორც ითქვა, ისინი ჯგუფურად არ დაუსახლებია და გაფანტა ქართველთა შორის. როგორც ჩანს, საქართველოს მთიანეთი და მთისწინეთი მაშინ ამის საშუალებას იძლეოდა.

ეთნოგრაფიულ მასალებზე დაკვირვება საშუალებას გვაძლევს აღვნიშნოთ, რომ დურძუკების ჩამოსახლება მეზობელ ისტორიულ ეთნოგრაფიულ-მხარეებში მუდმივად ხდებოდა. ეს გადმოსახლებანი კი გაჟონვითი და ინდივიდუალური იყო. თუმცა **ჩაჩნებისა და ინგუშების ჯგუფური და ერთდროული გადმოსახლება გვიან, XIX საუკუნის 40-იანი წლების ბოლოსაც მოხდა. საუბარია მათი პანკისის ხეობაში დასასახლებაზე.** მიგრაციიდან ცოტა ხანში ქისტების ნაწილი

აყრილა; ისინი სამშობლოში დაბრუნებას აპირებდნენ. მაგრამ ხელისუფლებას ისინი უკან მოუტრიალებია. პანკისელი ქისტები მკვიდრობენ დუისში, ჯოყოლოში, ბირკიანში, ომალოში, დუმასტურში. 1886 წლის საოჯახო სიებში კიდევ ერთი სოფელი – ხორეჯაა დასახელებული (7 კომლი, 50 სული). 1901 წლის მონაცემებით პანკისელი ქისტები ცხოვრობდნენ აგრეთვე ჩხათანასა და ძიბახევში. მიგრირებული ჩაჩნები და ინგუშები მთის ყველაზე ძნელად მისადგომი სოფლებიდან იყვნენ გადმოსახლებული. გადმოსახლებისას ისინი მართლმადიდებლებად მოინათლნენ, რამაც განაპირობა მათი ქართულსუფიქსიანი გვარები. საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ პანკისელი ქისტები მაჰმადიანობას დაუბრუნდნენ. 2002 წლის აღწერამ საქართველოში 7.110 ქიტი დააფიქსირა.

ვაინახების ინდივიდუალური მიგრაციის საკითხებს ქვემოთ კვლავ დავუბრუნდებით; ამჯერად კი წოვა-თუშების საკითხს უნდა შევხვით, რომლებიც საქართველოს მთიანეთში (თუშეთში) ჯგუფური მიგრაციის შედეგად აღმოჩნდნენ. თუმცა წინასწარ უნდა ითქვას, რომ მათი წინაპრები ინგუშეთში საქართველოდან იყვნენ გადასული.

1886 წლის სტატისტიკურ მონაცემებს თუ ერთმანეთს შევადარებთ, აღმოჩნდება, რომ თუშეთში სულ 49 სოფელი იყო. აქედან წოვა-თუშები მხოლოდ ოთხ სოფელში (ინდურთა, საღირთა, წარო და ეტელთა) არიან აღრიცხულნი. რაც შეეხება ქართულენოვან თუშებს (რომლებსაც წოვა-თუშებისაგან განსასხვავებლად ზოგჯერ ჩალმა-თუშებს უწოდებენ, ისინი 45 სოფელში მკვიდრობდნენ. ეს უკანასკნელნი 830 კომლს შეადგენდნენ და 4 174 კაცს ითვლიდნენ. ბაცბურ, ანუ წოვა-თუშურ ენაზე მოლაპარაკეთა რაოდენობა 1 533 კაცი იყო. ეს რაოდენობა 337 ოჯახზე იყო განაწილებული. წოვა-თუშების ერთ ოჯახში საშუალოდ

4,54 სული ცხოვრობდა. 1886 წლისათვის ქართული ენის თუშურ დიალექტზე მოლაპარაკენი თითქმის 2,7-ჯერ მეტნი იყვნენ ნოვა-თუშურ, ანუ ბაცბურ ენაზე მოლაპარაკეთუშებზე. 1873 წლის მონაცემებით, ნოვა-თუშების რაოდენობა ოდნავ მეტი იყო (1571 სული). 1831 წლისათვის კი ნოვა-თუშების 278 კომლი იყო აღრიცხული, სულთა რაოდენობა კი 1531-ს შეადგენდა. ასე რომ, XIX საუკუნეში, დაახლოებით 55 წლის განმავლობაში ნოვა-თუშების რაოდენობა თითქმის არ შეცვლილა; ის 1500 კაცის ფარგლებში მერყეობდა. დღეს ნოვა-თუშების რაოდენობა დაახლოებით 2 000-ის ფარგლებში მერყეობს (შავხელიშვილი 2001: 10).

ნოვა-თუშების ზემოთ დასახელებულ ოთხი სოფლის გარდა, სამეცნიერო ლიტერატურაში კიდევ ოთხი სოფელია დასახელებული – ნაზართა, ნადირთა, მოზართა და შავწყალა, რომლებიც საკმაოდ ადრე იქცა ნასოფლარებად. თუშეთის მკვიდრებს შორის ნოვეები პირველნი იყვნენ, რომლებიც კახეთის ბარში ჩამოსახლდნენ. სამეცნიერო ლიტერატურაში მათი მიგრაციის შესახებ სხვადასხვა თარიღია დასახელებული, მაგრამ რეალობასთან ყველაზე ახლოსაა 1830-იანი წლები. 1831 წლის მოსახლეობის აღწერით, ნოვა-თუშები ნოვათის ოთხ დასახელებულ სოფელში (საგირთა, ინდურთა, ეტელთა, წარო) კვლავ არიან აღრიცხულნი. მხოლოდ *ნაკვეთაურის* გვარის ორ ოჯახს აქვს მინანერი, რომ ისინი კახეთის ბარში, სოფელ ბახტრიონში (ბახტრიონი ნოვა-თუშების დღევანდელ სამკვიდრებელთან, სოფელ ზემო ალვანთან ახლოს მდებარეობს) ცხოვრობდნენ. მთიდან აყრილი ნოვა-თუშები დღევანდელ საცხოვრებელში – სოფელ ზემო ალვანში მაშინვე არ ჩამოსახლებულან. მანამ, სანამ მათი მიგრაციის ხასიათს შევეხებით, უნდა აღვნიშნოთ, რომ საბაბი ნოვა-თუშების მამა-პაპათა

საცხოვრისიდან აყრისა სტიქიური უბედურება ყოფილა. 1830 წელს სოფელი საგირთა ღვარსა და მენწყერს ნაულეკავს. ღვარცოფსა და მენწყერს მხოლოდ საგირთის მოსახლეობის დიდი ნაწილი ამოუნყვეტია. დანარჩენი სოფლების მოსახლეობა კი იმავე პერიოდში შავ ჭირს გაუნახევრებია. ეთნოგრაფიული მასალებით, ნოვა-თუშთა აყრისა და ბარში გადმოსახლების მიზეზი სტიქიასთან ერთად შავი ჭირიც ყოფილა. ზემოთ ვნახეთ, რომ 1831 წელს ნოვა-თუშები ისევ ნოვათის სოფლების მკვიდრებად არიან აღრიცხულნი. მაგრამ არა მხოლოდ 1831 წლის, არამედ 1841, 1873 და 1886 წლების საარქივო მონაცემებითაც იგივე მდგომარეობა გვაქვს. უფრო მეტიც, 1910 წლის «Кавказский календар»-ის მიხედვით, ნოვა-თუშები ბარში, სოფელ ალვანში ოფიციალურად არ არიან რეგისტრირებულნი (სოფელთა ნუსხაში ალვანი საერთოდ არაა შეტანილი). ისინი კვლავ ნოვათის ოთხ სოფელზე (ნარო, ეტელთა, ინდურთა, საგირთა) არიან მიწერილები. 1907–1908 წლების მონაცემებით, მათი რაოდენობა 1904 კაცს შეადგენდა. ეთნოგრაფიული მონაცემებით, XIX საუკუნის 30-იანი წლების შემდეგ ნოვა-თუშები მხოლოდ ზაფხულობით ადიოდნენ მთაში (აღწერებიც ამ დროს ტარდებოდა). დროებითი სადგომი კი მათ ტბათანასთან ჰქონდათ, რომელიც მდინარე ალაზნის ხეობის სათავეში მდებარეობს. შემდეგ თანდათან ტბათანა ნოვა-თუშების მხოლოდ საზაფხულო სადგომად იქცა, ზამთარში კი დაიწყეს თუშების კუთვნილ საზამთრო საძოვრებზე – დღევანდელი სოფლების ზემო ალვანისა და ქვემო ალვანის ტერიტორიაზე, მთების ძირში დროებითი საზამთრო ბინების აშენება. ზემო ალვანში დასახლებამდე, ზამთრობით, თუშები კახეთის ბარის რამდენიმე სოფელში ცხოვრობდნენ: ბახტრიონის, ხორხელის, ქისტაურის მიწებსა და პანკისის ხეობაში.

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, წოვა-თუმები ნახევრად მომთაბარულ ცხოვრებას ეწოდნენ, რასაც განაპირობებდა ჯერ კიდევ შუა საუკუნეებში მათ შორის მეცხვარეობის განვითარების მაღალი დონე. მომრავლებულ ცხვარს კი როგორც საზამთრო საძოვრები (ბარში), ისე საზაფხულო საძოვრებიც (მთაში) ესაჭიროებოდა. წოვა-თუმები ცოლ-შვილთან ერთად არ მომთაბარებოდნენ. მეცხვარეობით მხოლოდ მამაკაცები იყვნენ დაკავებულნი. ამიტომაცაა, რომ მეცხვარეობის აღნიშნულ ფორმას სამეცნიერო ლიტერატურაში ნახევრადმომთაბარულს უწოდებენ. ასე რომ, სტიქიურ უბედურებასთან ერთად, წოვა-თუმების მთიდან აყრის მიზეზი მათი სამეურნეო საქმიანობა – ნახევრად მომთაბარული მეცხვარეობაც იყო. სამეცნიერო ლიტერატურაში წოვა-თუმების წოვათიდან აყრის სხვა მიზეზიცაა დასახელებული. ერთ-ერთ მიზეზად მეზობელი არაქართული ეთნიკური ერთეულის – ქისტების (ჩაჩნების) თავდასხმებს ასახელებენ (ბოჭორიძე 1993: 14).

სახლების მშენებლობა ალვანის ველზე წოვა-თუმებს XIX-XX საუკუნეების მიჯნაზე დაუწყიათ და მათი ნახევარი ამ დროისათვის ზამთარს უკვე აქ ატარებდა. რაც შეეხება ქართული ენის თუმურ დიალექტზე მეტყველ თუმებს, ისინი კახეთში, ალვანის მინდორზე, შედარებით გვიან XX საუკუნის 20-30-იან წლებში ჩამოსახლებულან.

თუმეთი და თუმები პირველივე ქართულ საისტორიო წყაროში გვხვდება. მემატიანე ლეონტი მროველი მოგვითხრობს რა IV საუკუნის დასაწყისში საქართველოს გაქრისტიანების ამბებს, აღნიშნავს, რომ ქართველ მთიელთა ერთმა ნაწილმა – ფხოველებმა (რომლებიც თუმებს დასავლეთიდან ესაზღვრებოდნენ) ქრისტიანობა არ მიიღეს. მეფის მოხელეს (ერისთავს) კი იარაღი გამოუყენებია. წარმართი ფხოველები კი თუმეთში გადასახლებულან (ქც 1955: 125).

ამ მიგრაციის გამოძახილი უნდა იყოს მსგავსი ტოპონიმები თუშეთსა და ხევსურეთში (ფხოვი დღევანდელი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეების ხევსურეთისა და ფშავის ძველი სახელწოდება იყო): ხახაბო, გუდანი და გუდანთა, ბისო და ბასო და ა.შ. ამას მოწმობს აგრეთვე წინაქრისტიანული ხანის სალოცავები ერთნაირი სახელწოდებით: „ლაშარის ჯვარი“, „კარატეს ჯვარი“, „ხახმატის ჯვარი“, „კოპალე“... მეცნიერთა ვარაუდით, აღნიშნული მიგრაციის დამადასტურებელი უნდა იყოს რელიგიური დღეობების დროს ხევსურეთიდან (ისტორიული ფხოვიდან) XX საუკუნის 50-იან წლებამდე მლოცველთა ყოველწლიური მსვლელობა თუშეთის სალოცავებში: „ხევსურული წარმოშობის ხატთა სიმრავლე, თუშეთში ხევსურთა მასობრივი და ერთდროული ჩამოსახლების შედეგი უნდა იყოს“ (ოჩიაური 1967: 63).

თუშეთსა და თუშებს დაწვრილებით ახასიათებს XVIII საუკუნის პირველი ნახევრის ისტორიკოსი და გეოგრაფი ვახუშტი ბაგრატიონი. ის ზუსტად აღწერს მათი განსახლების ადგილებს, ასახელებს მეზობელ არაქართულ ეთნიკურ ერთეულებს: ჩაჩნებსა და დიდოებს (დალესტნელებს), ახასიათებს მათ სამეურნეო ყოფას, სარწმუნოებას, ენას. ვახუშტი ხაზს უსვამს, რომ თუშები „სარწმუნოებითითა და ენითა არიან ქართველნი“ (ბაგრატიონი 1973: 544). პირველად ასახელებს წოვებს (წოვათას) და იმასაც ხაზს უსვამს, რომ ქისტებისა და ლლიღვების (ე. ი. ჩაჩნებისა და ინგუშების) მხარეს რომელი თუშებიც ცხოვრობდნენ, უფრო მათი ენა იციანო. ხოლო ფარსმის (ე. ი. პირიქითის) თემის თუშების შესახებ წერს, რომ ენით შერეული არიანო (ბაგრატიონი 1973: 555). ამდენად, ქართულ საისტორიო წყაროთაგან პირველად წოვა-თუშები (ბაცბები) XVIII საუკუნის პირველი ნახევრის ავტორთან არიან მოხსენიებულნი და

იგი მათი ენობრივი თავისებურების, ე. ი. ორენოვნების შესახებაც საუბრობს.

ქართულ საისტორიო საბუთებში კი ნოვა-თუში პირველად 1754 წლის სამართლის ერთ-ერთ ძეგლშია დასახელებული. მასში საუბარია იმაზე, რომ თუშეთის მოურავი (სახელმწიფო მოხელე) ზურაბი გარე კახეთის სოფელ საგარეჯოს მივიდა, რათა გაერკვია ადგილობრივი მაცხოვრებლის, ვინმე ელიზბარის მიერ ნოვა-თუშის ანთა აუაშვილის დაჭერის ამბავი (ქსძ 1972: 425). ამავე საბუთში, ანთა აუაშვილისა და მისი ძმის ჩუმას გარდა, სხვა ნოვა-თუშელებიც (უთი შველაშვილი, სანდაურ მუშთრიყალიშვილი, უჯი ბერუკაშვილი, საღირ უჯიშვილი) არიან დასახელებულები. ამავე დოკუმენტში ქართული ენის თუშურ დიალექტზე მოლაპარაკე სხვა ორი თუშიცაა დასახელებული (გოთა გოთაძე სოფელ დოჭვიდან და დავით ხელიძე სოფელ შენაქოდან).

1771 წელს საქართველოში იმოგზაურა გერმანელმა მეცნიერმა და რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის ნამდვილმა წევრმა იოჰან ანტონ გიულდენშტედტმა (1745–1781 წწ.). მოგზაური თუშეთსაც შეეხო. აღწერა კახეთიდან თუშეთში გადასავლელი გზა (აღნიშნავს, რომ მთავარი ქედიდან თუშეთამდე ფეხით დღენახევრის სავალიაო), ჩამოგვითვალა თუშეთის სოფლები, მათ შორის, პირველ რიგში, ნოვა-თუშთა (ბაცბთა) სოფლები: ნოვა (წარო – რ. თ.), საგირთა, ეტელთა და ინდურთა; აღნიშნა, რომ თუშებს 500-მდე შეიარაღებული კაცის გამოყვანა შეუძლიათ; ისინი მეფეს სასახლის მცველებს აძლევდნენ. რაც შეეხება გერმანელი მეცნიერის ენობრივ დაკვირვებას, მას სრულად შემოგთავაზებთ: „პირველ ოთხ სოფელში (საუბრობს ნოვა-თუშების სოფლებზე: წარო, საგირთა, ეტელთა და ინდურთა – რ. თ.) ლაპარაკობენ ქართულ-ნარეც

ქისტურად, მცხოვრებლები შესაძლებელია, უფრო მეტად ვიდრე სხვაგან, ქისტური შთამომავლობისა იყვნენ“. „თუშები, როგორც ამას მათი ენა მონიშნავს, რომელიც ქართული დიალექტია მრავალი ქისტური სიტყვით შენარევიან, რასაკვირველია, არიან ქართველები, ქისტებთან შერეულნი და ერეკლე მეფე მათ უყურებს როგორც თავის ქვეშევრდომებს“ (გიულდენშტედტი 1962: 263). აშკარად ჩანს, რომ ინფორმაცია გერმანელ მეცნიერს მიღებული აქვს ნოვა-თუშებისაგან.

ნოვა-თუშები თავიანთ თავს „თუშებს“, „ნოვას“ ანდა „ნოვა-თუშებს“ უწოდებენ. როგორც ვნახეთ, ქართული წყაროები XVIII საუკუნემდე თუშების ორ ჯგუფს ერთმანეთისაგან არ ასხვავებდნენ. რაც შეეხება მეზობელი არაქართული ეთნიკური ერთეულის წარმომადგენლებს – დაღესტნელებსა და ჩაჩნებს, პირველნი მათ „მოსოხს“ უწოდებდნენ, მეორენი – „ბაცაი“-ს. დაღესტნელების მიერ თუშების „მოსოხ“-ის სახელით მოხსენიება აღნიშნული აქვს კლაპროტს. მეცნიერთა ნაწილი ამ სახელწოდებას უკავშირებს ქართველთა ერთ-ერთი დანაყოფის სახელს „მესხს“, რომლებიც სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში ცხოვრობდნენ. ფიქრობენ, რომ „მოსხების“, „მესხების“ საქართველოს მთიანეთში მიგრაცია ძვ. წ.-ის I ათასწლეულის შუახანებში უნდა მომხდარიყო. ამ მოსაზრებას იმითაც ამაგრებენ, რომ თუშეთში არის ტოპონიმი „სამცხე“ და სალოცავი, რომელსაც „ჯავახე“ გქვია. ჩვენ მხოლოდ იმას დავსძენთ, რომ თუშებისათვის ლეკებს (დაღესტნელებს) „მოსოხი“ რომ ეწოდებინათ, სრულიადაც არ იყო აუცილებელი მესხების საქართველოს სამხრეთიდან უკიდურეს ჩრდილო-აღმოსავლეთით მიგრაცია. რუსი მეცნიერის პ. უსლარის მოსაზრებით, თუშებისათვის „მოსოხ“ სახელწოდების გამოყენება იმ შორეული წარსულის ნაშთი უნდა იყოს, რო-

დესაც „მოსოხი“ ზოგადად ქართველთა აღმნიშვნელი სახელი იყო (ჯავახიშვილი 1950: 51). ეს შეხედულება ჩვენს დროში მ. ქურდიანმაც გაიზიარა. ჩვენ ამ მოსაზრებისადმი სკეპტიკური დამოკიდებულება გაგვანჩია. ზემოთ ფხოველების თუშეთში მიგრაციის შესახებ აღვნიშნეთ ახ. წ.-ის IV საუკუნეში. საერთოდ, თუშეთში ეს მიგრაციის ერთადერთი შემთხვევა არ უნდა იყოს. გადმოცემებით, აქ დასტურდება, როგორც საქართველოს მთისა და ბარის სხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეებიდან მოსახლეობის ინდივიდუალური მიგრაცია, ისე მეზობელ, არაქართულ ეთნიკურ ერთეულთა (ქისტები, დიდოელები) გადმოსახლების ფაქტები. არაერთი გვარი თავდაპირველ საცხოვრისად სწორედ ჩაჩნეთსა და დაღესტანს მიიჩნევს.

მთავარი ისაა, რომ დაღესტნელები აღნიშნული სახელით ყველა თუშს მოიხსენიებენ ენობრივი სხვაობის მიუხედავად. იგი მიესადაგებოდა წოვა-თუშებსაც (ბაცებებსაც) და ქართულენოვან თუშებსაც. იგივე შეიძლება ითქვას სახელწოდება „ბაცაი“-ს შესახებაც. ვაინახები თუშებს არ ასხვავებდნენ ენობრივი ნიშნით და ყველას „ბაცაი“-ს უწოდებდნენ. აქედან გამომდინარე მეცნიერთა დიდი ნაწილს მიაჩნია, რომ წოვა-თუშების მიმართ „ბაცების“ სახელით მოხსენიება უმართებულოა, რაც სამეცნიერო წრეებში პირველად ჩაჩანმა მეცნიერმა ი. დეშერიევმა დაამკვიდრა, როდესაც წოვურ ანუ წოვა-თუშურ ენას «Бацкийский язык» უწოდა (დეშერიევი 1952).

თანამედროვე მეცნიერებაში წოვა-თუშების გავრცელებულ სახელწოდებაზე საუბარი იმით უნდა დავამთავროთ, რომ ამავე ძირის გვარი (“ბაციონნი“) ყოფილა თუშეთის მეზობელ ხევსურეთის რეგიონში. მათ ხევსურეთის ლიქოკის ხეობაში უცხოვრიათ და XVII საუკუნეში ისინი აქედან ზურაბ არაგვის ერისთავს აუყრია. ისიც საყურადღებო უნ-

და იყოს, რომ ხევსურეთშივე ერთ-ერთი სოფელი „ბაცალიგოს“ სახელს ატარებს.

წოვა-თუშების შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში დიდი ხანია აზრთა სხვადასხვაობაა. ვინ არიან ისინი? ადგილობრივი მკვიდრნი არიან თუ მიგრირებულნი? რატომაა ერთი ხალხის (ეთნოსის) – ქართველების ერთი ეთნოგრაფიული ჯგუფი ენობრივად ორ სხვადასხვა ნაწილად გაყოფილი? რატომ არიან წოვა-თუშები ორენოვანნი? ზოგიერთი მკვლევარი, პირველ რიგში, ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ საქართველოს მთაში (თუშეთში) მცხოვრები წოვა-თუშები მხოლოდ გვიან, XVIII საუკუნიდან გვხვდება საისტორიო წყაროებსა და დოკუმენტებში. ეს ფაქტი სულაც არ მიუთითებს იმაზე, რომ მათ გვიან და თანაც აღნიშნული პერიოდიდან დაიწყეს თუშეთში ცხოვრება. თუ მოსული და მიგრირებული არიან ჩრდილოეთ კავკასიიდან (როგორც ზოგიერთი ფიქრობს, ინგუშეთიდან), როდის უნდა მომხდარიყო ეს? ამავე დროს ისმის კითხვა: როდის გახდნენ ორენოვანნი? ფაქტია, რომ საქართველოს ბარში ჩამოსახლებაამდე, ჯერ კიდევ მთაში (თუშეთში) ცხოვრებისას, წოვა-თუშები ორენოვანნი იყვნენ. ამას ვახუშტი ბაგრატიონისა და გერმანელი მეცნიერის ი. გიულდენშტედტის ცნობებიც ადასტურებენ. თუშეთში წოვა-თუშები ქართულ ენაზე მეტყველი თუშების გარემოცვაში ცხოვრობდნენ. თუშეთის მოსახლეობის ძირითადი, 2/3 ნაწილი, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ქართული ენის თუშურ დიალექტზე მეტყველებდა. წოვა-თუშების ცხოვრება წარმოუდგენელი იყო მათთან ურთიერთობის გარეშე. ამას ისიც ამტკიცებს, რომ წოვა-თუშებსა და დანარჩენ თუშებს ეთნოგრაფიული ყოფა, ტრადიციები, წეს-ჩვეულებები მსგავსი აქვთ. ორივე ჯგუფს ისტორიულად ინტენსიური კონტაქტები და სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირები ჰქონდათ ბართან. უკვე

რამდენიმე საუკუნეა, წოვა-თუშები ორენოვანნი არიან. წოვა-თუშების ურთიერთობას ქართულენოვან თუშებთან და შემდეგ საქართველოს ბარის მოსახლეობასთან, როგორც ჩანს, დიდი ხნის ტრადიცია აქვს, რადგან მათ ენაში ლექსიკის 2/3-ის შეღწევას ქართული ენიდან ხანგრძლივი დრო დასჭირდებოდა. მეცნიერი აბრამ შავხელიშვილი წერს: «Грузинский язык всегда был родным языком цова-тушин. Это ещё раз подтверждается той огромной духовной литературой, которая хранится в краеведческом музее Земо Алвани. Население одинаково владело и грузинским и цова-тушинским языком» (შავხელიშვილი 2001: 155). XX საუკუნის 30-იან წლებში ეთნოგრაფი სერგი მაკალათია კი აღნიშნავდა, რომ „წოვა-თუშები წოვურ ენაზე მეტყველებენ. მათი ენა წარმოშობით ლლილურია (ე. ი. ინგუშური – რ. თ.) და ქისტურის მონათესავე. მაგრამ ამ წოვურ ენაში მრავალია ქართულიდან ნასასხები და შეთვისებული სიტყვებიც. წოვებს უყვართ თავიანთი წოვური ენა და შინ და გარეთ ერთმანეთში წოვურად საუბრობენ. ოჯახში წოვური ყველამ იცის; მისი უცოდინრობა სირცხვილია. ბავშვები ენას ამ წოვურით იდგამენ და შემდეგ ქართულს სწავლობენ“ (მაკალათია 1983: 109). უფრო მეტიც, წოვა-თუში მამაკაცების ნაწილმა აზერბაიჯანის თურქული ენაც იცოდა. XIX–XX საუკუნეებში აღნიშნული ენის ცოდნის პრაქტიკულმა საჭიროებამ, რაც განპირობებული იყო სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირებით, როგორც წოვა-თუშები, ისე ქართულენოვანი თუშები მიიყვანა იმ გადანვეტილებამდე, რომ ვაჭიშვილები ერთი წლით თავიანთი აზერბაიჯანელი ყონალების (ძმობილების) ოჯახებში მიებარებინათ. ზოგიერთმა წოვა-თუშმა XIX საუკუნეში რუსული ენაც იცოდა. გერმანელი გუსტავ რადე წერდა:

«Мне представили 12 тушинских мальчиков (из цовского общества), приехавших на каникулы к своим родителям. Они бойко говорили по-русски» (რადე 1881: 315).

წოვა-თუშებს საკუთარი სახელები ქართული აქვთ. თუ გადავხედავთ 1831, 1841, 1873 და 1886 წლების მოსახლეობის აღწერის დავთრებს, ვნახავთ, რომ მათში ძირითადად ქართული სახელები, უფრო სწორად, ქრისტიანულ-მართმადიდებელი კანონიზებული სახელები და წინარექრისტიანული სახელები იყო გავრცელებული – ზუსტად ისეთი სახელები, რომლებიც ქართულენოვან თუშებსა და აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის სხვა ეთნოგრაფიულ ჯგუფებში გვქონდა. 1873 წლის აღწერაში მხოლოდ მამაკაცის სახელებია დაფიქსირებული. წოვა-თუშების სოფელ ინდურთაში მართლმადიდებელი ეკლესიის მიერ კანონიზებული შენდები სახელები გვხვდება: **აბრამი, ანდრია, ალექსი, ალექსანდრე, ბასილი, ბესარიონი, გაბრიელი, გრიგოლი, გიორგი, დავითი, დიმიტრი, თევდორე, ეგნატე, იაკობ, ისაკი, იობი, იასე, იოსები, იორდანე, ივანე, ილარიონი, კონსტანტინე, ლაზარე, მათე, მიხეილი, მაქსიმე, ნიკოლოზი, პართენი, პავლე, სოლომონი, სვიმონი, სტეფანე, ტიმოთე...** როგორც ჩანს, ამ დროს წოვა-თუშებში საკუთარი სახელების დარქმევას მართლმადიდებელი ეკლესია მთლიანად აკონტროლებდა, რადგან 1831 და 1841 წლების აღწერებში მართალია ქრისტიანული სახელები გვხვდება, მაგრამ არა იმ რაოდენობით, როგორც ეს 1873 წლის აღწერაში გვაქვს. ამას 1873 წლის აღწერაში დაფიქსირებული მამის სახელებიც მოწმობს, მაგალითად: **ბაბო, ეფხო, ეჩი, თორღვა, იმედა, ირემა, ინა, კახო, ლელა, სალირ, უჯი, უთი, შარმაზან, ცისკარა, ხირჩლა, ჯამარ, ჯიხო, რომელთაგან ზოგი ძველქართული წარმართული ხანის სახელია (ჯიხო, მგელა, ცისკარა, ეფხო, ირემა, მეტი, იმედა), ზოგიც ჩრდილოეთ კავკასიიდან შე-**

მოსული არაქართული სახელი (უჯი, უთი, ეჩი, ხირჩლა). იგივე შეიძლება ითქვას ქალის სახელებზე, რომლებიც 1831 წლის აღწერაშია დაფიქსირებული. კანონიზებული ქრისტიანული სახელებიდან წოვა-თუმებში ამ დროს ყველაზე გავრცელებული იყო: **თამარი, მაია, მართა, მარიამი, ელისაბედი, ანა, ნინო, ბარბარე.** ქალის წინაქრისტიანული სახელებიდან აღსანიშნავია: **მერცხალა, თუთა, დაი, ტრედი, საბედი, კმარა, ქალია, მზექალა** და სხვა. არა მარტო თუმებში, არამედ საქართველოს მთიანეთის სხვა მხარეებშიც (ხევსურეთი, ფშავი, ხევი) იშვიათი არ იყო ჩრდილოეთკავკასიური ეთნიკური ერთეულებიდან შემოსული საკუთარი სახელები, რაც იმ ეთნოკულტურული კავშირების შედეგია, რომელიც ქართველ და ჩრდილოეთკავკასიელ მთიელებს შორის საუკუნეების განმავლობაში არსებობდა.

იგივე შეიძლება ითქვას წოვა-თუშური გვარსახელების შესახებ. აქ ზუსტად ისეთივე მოდელის გვარსახელები გვაქვს, როგორც საქართველოს მთიანეთის სხვა კუთხეებში. ჭოვა-თუმების სულ 8 წ გვარსახელს ითვლიან და მათ აბსოლიტურ უმრავლესობას წინაპარი მამაკაცის სახელი უდევს საფუძვლად და იწარმოება -შვილი, -ძე და -ურ (-ულ) სუფიქსებით.

წოვა-თუშურ გვარსახელებს ქვემოთ კიდევ დავუბრუნდებით. აქ მხოლოდ იმას აღვნიშნავთ, რომ ჩვენთვის ხელმისაწვდომი საისტორიო საბუთებითა და ეთნოგრაფიული მონაცემებით, ისინი თავს ქართველებად გაიცნობიერებდნენ. თუმცა XIX საუკუნის მოსახლეობის აღწერის დავთრებში, როგორც სხვა ქართული ეთნოგრაფიული ჯგუფის წარმომადგენლებს, წოვა-თუმებსაც (ქართულენოვან თუმებსაც) რუსები „ნაროდნოსტის“ გრაფაში ეთნოგრაფიული ჯგუფის სახელს უწერდნენ და არა ქართველს. ის რუსული იმპერიული პოლიტიკის შედეგი იყო. 1926 წლის აღწერაში

ყველა წოვა-თუშმა თავი ქართველად ჩააწერინა. ეს დღესაც ასეა. თუ ვინმე, ორენოვნების გამო, მათი ქართველობის საკითხს შემთხვევით კითხვის ნიშნის ქვეშ დააყენებს, ისინი შეურაცხყოფილად გრძნობენ თავს.

ახლა ისევ უნდა დავუბრუნდეთ წოვა-თუშების აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში დასახლების საკითხს. იმის გამო, რომ სათანადო წერილობითი წყაროები არ გავაჩნია, ამ პრობლემის შესახებ მსჯელობისას ერთადერთი წყარო გადმოცემები და ენობრივი მონაცემებია. ამთავითვე უნდა ვთქვათ, რომ მეცნიერები, რომლებიც წოვა-თუშების საკითხს ეხებიან, ორ ჯგუფად იყოფიან, ერთნი, რომლებიც ამტკიცებენ, რომ მათი წინაპრები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში ჩრდილოეთ კავკასიიდან, ინგუშეთიდან, არიან მოსულები და, მეორენი, რომლებიც ასევე ამტკიცებენ, რომ წოვა-თუშების წინაპრები თავიდანვე აქ მკვიდრობდნენ და ისინი არსაიდან არ არიან მიგრირებულნი. არსებობს მესამე შეხედულებაც, რომელიც ავრცობს მეორე შეხედულებას. ამ მოსაზრების ავტორი ასკვნის, რომ წოვა-თუშები თუშეთის ოდინდელი მკვიდრნი არიან და სწორედ ისინი არიან ძველ წყაროებში მოხსენიებული თუშები და თუშეთის ქართულენოვანი მოსახლეობა შედარებით გვიანაა მოსული აქ საქართველოს ბარიდან; მოსული ქართულენოვანი მოსახლეობის ასიმილაცია ადგილობრივ წოვა-თუშებთან, გაქართველება და ადგილობრივი მკვიდრი თუშების მეტყველება მხოლოდ თუშეთის წოვა-თის თემს შემორჩა.

წოვა-თუშების აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში – თუშეთში ჩრდილოეთკავკასიიდან (ინგუშეთიდან) გადმოსახლების შესახებ მონაცემები ჯერ კიდევ XIX საუკუნის პრესაში იბეჭდებოდა, რაც გაგრძელდა და აისახა XX საუკუნის სამეცნიერო ლიტერატურაში. ძრითადი არგუმენტი

იყო გადმოცემები და ნოვა-თუშური ენის მსგავსება ვაინახურ ენებთან. ერთ-ერთი პირველი, ვინც ეს მოსაზრება XIX საუკუნის პრესაში დაბეჭდა, იყო ივანე ცისკარიშვილი, წარმოშობით ნოვა-თუში (ცისკაროვი 1843). ამ მოსაზრებას იზიარებდა ლინგვისტი აკაკი შანიძე. მისი აზრით, ქართულენოვანი თუშების „მამა-პაპანიც ნოვა-თუშურად ლაპარაკობდნენ და შემდეგ თანდათან გადმოვიდნენ ქართულზე“ (შანიძე 1972: 109). ამდენად ის ქართულ ენაზე მოლაპარაკე თუშებს ნარევე, ქართულ-ვაინახური წარმოშობის მოსახლეობად მიიჩნევდა. ნოვა-თუშების ვაინახური წარმოშობის შესახებ წერდნენ: პ. უსლარი, ი. დემერიევი, ა. გენკო, ს. მაკალათია, გ. მელიქიშვილი, ვ. ელანიძე, ვ. ლაგაზიძე, თ. უთურგაიძე, ჯ. სტეფნაძე...

რუს მეცნიერთაგან აღნიშნული პრობლემით განსაკუთრებით დაინტერესდა კავკასიათმცოდნე ეთნოლოგი ნატალია ვოლკოვა (ვოლკოვა 1977: 84-89; ვოლკოვა 1973: 161; ვოლკოვა 1974: 153-156). არსებული სამეცნიერო ლიტერატურისა და მის მიერ მოპოვებული გადმოცემების საფუძველზე (როგორც ნოვა-თუშებში, ისე ჩრდილოეთკავკასიელ ინგუშებში), ის ერთმნიშვნელოვნად ასკვნის, რომ ნოვა-თუშებში აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში – თუშეთში ჩრდილოეთ კავკასიიდან, ინგუშეთიდან, არიან გადმოსახლებულნი. ნ. ვოლკოვას მიერ ჩანერილი გადმოცემებით, ინგუშეთიდან ნოვა-თუშების გადმოსახლების მიზეზი სარწმუნოება ყოფილა. მათ ქრისტიანობის უარყოფას და ისლამის მიღებას აიძულებდნენ. მაჰმადიანობა რომ არ მიეღოთ, ამის გამო წამოვიდნენ და საქართველოს მთებში ჩამოსახლდნენ. სხვა გადმოცემით ინგუშეთში, სადაც ნოვა-თუშების წინაპრები ცხოვრობდნენ, მინა ძალიან მცირე და მწირი იყო. ამიტომ მათ გადაწყვიტეს ახალი მინა ეძებნათ დასასახლებლად.

ადგილს, საიდანაც ისინი გადმოსახლდნენ, ვაბი (ვაპი) ენოდება.

ნოვა-თუშების ჩრდილოეთ კავკასიიდან გადმოსახლების შესახებ გადმოცემები ნ. ვოლკოვას თვით ნოვა-თუშებისაგან ჩაუწერია: „ნოვები (ბაცბები) ქართველები ვართ, მაგრამ წარმოშობით ქისტები და ენაც ქისტურის მონათესავეა. დღეისათვის ნოვები თუშების ნაწილი ვართ, მაგრამ ჩვენ მოვედით სხვა მხრიდან, დასავლეთიდან, ლალღას (ლალღაის) ქვეყნიდან. როდესაც შაჰ-აბასს უნდოდა ყველას მუსლიმურ სარწმუნოებაზე მოქცევა, მაშინ ლალღელები გადმოსახლდნენ საქართველოს მთებში“ (ვოლკოვა 1972: 84). ასეთივე გადმოცემა ნ. ვოლკოვას ჩაუწერია ნოვა-თუშების მეზობლად მცხოვრებ ქისტებში, რომლებიც პანკისის ხეობაში ცხოვრობენ და რომლებიც ჩაჩნეთიდან XIX საუკუნის შუა ხანებში გადმოსახლდნენ: „ბაცაი (იგულისხმებიან როგორც ნოვა-თუშები, ისე ქართულენოვანი თუშები – რ. თ.) მთიელები არიან, რომელშიც ორი ხალხი შედის. პირველები, „ჩალმა-თუშები“ ქართველები არიან, მეორენი – ლალღები. უწინ საქართველოს მთებში ცხოვრობდნენ მხოლოდ ჩალმა-თუშები, ქართულენოვანი თუშები. ბაცბები გამოიქცნენ ლალღების ქვეყნიდან, როდესაც ლალღეთში შევიდა მუსლიმობა“. ნ. ვოლკოვა გადმოცემებს ნოვა-თუშების (ბაცბების) ინგუშური წარმომავლობის შესახებ ამაგრებს ენობრივი მონაცემებით და ეყრდნობა ი. დეშერიევის მონოგრაფიას, რომელშიც ხაზგასმითაა საუბარი ინგუშური და ნოვა-თუშური (ბაცბური) ენების განსაკუთრებული სიახლოვის შესახებ. ის უთითებს კიდევაც იმ ადგილს, საიდანაც ნოვა-თუშების წინაპრები გადმოსახლდნენ. ესაა არმხის (ჯვირახის) ხეობის სოფელ ერზის მახლობლად ადგილი, რომელსაც ვაბი (ვაპი) ჰქვია. ინგუშური გადმოცემებით, ნოვა-თუშების ინგუშეთიდან აყრა-გადმო-

სახლების მიზეზი მცირემინიანობა ყოფილა. ამავე დროს **ინგუშეთში დაფიქსირებული ეთნოგრაფიული მონაცემებით, ნოვა-თუშების (ბაცებების) წინაპრები თავის დროზე ინგუშეთში აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის სხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული პროვინციიდან – ხევსურეთიდან ყოფილან გადმოსახლებულნი, ხევსურების მონათესავენი ყოფილან** (ვოლკოვა 1973: 169). სხვა ნაშრომში **იგივე ავტორი ნოვა-თუშურ გვართა ნაწილის ხევსურეთის არხოტის თემიდან გადასახლებაზე მიუთითებს. ასეთ გვარებს შორის ის ისტორიული გადმოცემებით პირველ რიგში ცისკარიშვილების დიდ გვარს ასახელებს** (ვოლკოვა 1974: 152). აქ ინტერსემოკლებული არ უნდა იყოს ზემოთ მოყვანილი გადმოცემა იმის შესახებ, რომ ხევსურეთის ლიქოკის ხეობაში ცხოვრობდნენ ბაციონნის გვარისანი, რომლებიც აქედან გაურკვეველი მიმართულებით გადასახლდნენ. ამ თვალსაზრისით იქნებ ისიც იყოს მნიშვნელოვანი, რომ ხევსურეთში ერთ-ერთ სოფელს „ბაცალიგო“ ჰქვია. რუსი ეთნოლოგი ნ. ვოლკოვა იმასაც აღნიშნავდა, რომ **ჩაჩნეთის მაისტის თემის მოსახლეობა ოდესღაც ენითა და კულტურით ქართველებთან ახლოს იდგა და წარსულში ქრისტიანობას აღიარებდა.** უფრო მეტიც, ჩაჩნეთის სოფელ როშნიჩუში ნ. ვოლკოვას ჩაანერინეს გადმოცემა, რომ **ჩაჩნეთის მალხისტის თემის მკვიდრი ჩაჩნები ქართველ მთიელთა – ხევსურთა შთამომავლები არიან.** ნ. ვოლკოვას **საქართველოდან (ხევსურეთიდან) გადმოსახლებულთა შთამომავლებად ჰყავს მიჩნეული ინგუშეთის მეცხალის ხეობის სოფელ შუანის მკვიდრნიც** (ვოლკოვა 1973: 166, 168). სხვათა შორის, ვაინახები (ჩაჩნები) ხევსურთა მეზობელ ქართველთა ეთნოგრაფიულ ჯგუფს – ფშავლებს „შუო“-ს უწოდებენ. ზემოთ დასახელებული ხევსურეთის მოსაზღვრე **ჩაჩნეთის მალხისტის თემის 11 სოფელი XIX საუკუნეში თბილისის გუბერნიის თიანეთის მაზრაში**

შედიოდა (ასევე იყო შუა საუკუნეებშიც. XVIII საუკუნის დასასრულს შედგენილი ქართლ-კახეთის აღწერაში, რომლის ავტორია იოანე ბაგრატიონი, ეს ადგილები, ანუ „ქისტეთის ერთი ხეობა თავისი სოფლებით“ საქართველოს სამეფოს დაქვემდებარებაში შედიოდა (ბაგრატიონი 1986: 72). 1886 წლის აღწერით აქ მცხოვრებთა დიდი ნაწილი ქართულ, - ურ სუფიქსიან, გვარებს ატარებდა: **ალბაკაური, აშიგაური, ბარჩაული, ბადურგაული, ბაკაშაური, გადუმაური, დადიგაური, ზანტაური, კარსამაული, მუხაური, ხაიაური** და სხვა. გადმოცემით, ამ ქისტური (ჩაჩნური) გვარის მატარებელნი წარმოშობით აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელები (ხევსურები) იყვნენ. როგორც ჩანს, ორმხრივი მიგრაციული კავშირები (პროცესები) აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის მოსახლეობასა და ვაინახური და დაღესტნური მოდგმის ჩრდილოეთკავკასიელებს შორის იშვიათი არ ყოფილა.

ახლა კვლავ უნდა დავუბრუნდეთ ნ. ვოლკოვას წიგნში მოყვანილ ინგუშურ გადმოცემას ინგუშეთიდან საქართველოს მთაში გადასახლებული ნოვა-თუშების (ბაცებების) ქართველ მთიელებთან (ხევსურებთან) ნათესაობის შესახებ. თითქმის ანალოგიური გადმოცემა ჩავინერეთ ჩვენც 2005 წელს ძველი ამბების, გადმოცემების შესანიშნავი მცოდნისაგან **ადამ ალექსის ძე ჩარხოშვილისაგან** (დაბადებული 1928 წელს), რომელიც მას ბავშვობაში ღრმად მოხუცებისაგან მოუსმენია: საქართველოს ბარის რამდენიმე სოფელში მცხოვრები ექვსი მეცხვარე (ხუთი ქიზიყის მხარიდან და ერთიც სოფელ მატნიდან შორთია ტურაშვილი) კარგი საძოვრების ძებნაში ჯერ ილტოს ხეობაში გაჩერებულან, შემდეგ თიანეთში, ბოლოს კი – ფშავის გომენრის ხეობაში. ფშავში მათ შეუერთდათ კაცი, გვარად **შველური**. ამ უკანასკნელს მეცხვარეებისათვის შესანიშნავი საძოვრებით მდიდარი ინგუშეთის ჯარიეხის ხეობა მიუხსნავლებია.

ამ შვიდი გვარის ქართველი მეცხვარე თავისი ცხვრითა და ცოლ-შვილით მართლაც გადასულა ინგუშეთში. ჯარიების ხეობამ იმიტომაც მიიქცია ქართველ მეცხვარეთა ყურადღება, რომ აქვე იყო საზამთრო საძოვრები. მთხრობელთა თქმით აქ ისეთი ადგილებია, რომ ზამთარში მოსული თოვლი მალევე დნება. საქართველოდან გადასულებს მოსიარულე ხალხს, ალაჩოყელებს (ალაჩოყი ნაბდის მოთელილი კარავია, რომლებშიც ქართველი მწყემსები წლების განმავლობაში ცხოვრობდნენ.) უწოდებდნენ. აქ მათ ერთი ადგილობრივი მკვიდრიც შეჰმატებიათ. ასე გაჩნდა ინგუშეთის ერთ-ერთ სოფელში რვა გვარი, რომელთა წევრებიც შემდეგ ადგილობრივ მოსახლეობაზე დაქორწინდნენ. ქართული წარმომავლობის მეცხვარეთა შთამომავლებისათვის ინგუშური მშობლიურ ენად იქცა. ინგუშეთში კარგა ხნის ცხოვრების შემდეგ საქართველოდან მიგრირებულთა შთამომავლებს ადგილობრივი ინგუშები ავიწროვებდნენ, რადგან ისინი აქ საძოვრებით სარგებლობის პირობით მოვიდნენ და არა დასახლების. შევიწროვებული მეცხვარეები და მათი ოჯახები იძულებული გახდნენ ინგუშეთიდან აყრილიყვნენ და ახლა ჩაჩნეთში გადასულიყვნენ. ჩაჩნეთში რამდენიმე ადგილი გამოუცვლიათ და ბოლოს ითონხალეში დასახლებულან. ითონხალეში გარკვეული ვადით ყოფნის შემდეგ, ნოვა-თუშების წინაპრები თუშეთის პირიქითის თემის სამ სოფელში – გირევში, ჭონთიოსა და ელოში – დასახლებულან. ამ სოფლებში შეკედლებულნი შემდეგ ნოვათაში გადასახლებულან და რვა გვარი სხვადასხვა სოფელში დამკვიდრებულა. პირველი ადამიანი, რომელიც ნოვათის თემში დასახლებულა, **ჭეიჭენის** გვარის წარმომადგენელი **წოე** ყოფილა. მაგრამ მას არც ოჯახის წევრები და არც სხვები არ გაჰყოლიან. ნოვათაში ნოვა-თუშების საბოლოო დასახლება სათუშო ყრილობის გადანყვებილებით

მომხდარა, რადგან პირიქითი თემის სამი სოფლის (გირევის, ჭონთიოსა და ელოს) მოსახლეობას თვითონ არ ჰქონდა საკმარისი მიწა. ეთნოგრაფიული მასალებით, ნოველთა წინაპრების დასახლება ნოვათაში ბახტრიონის ბრძოლიდან მესამე წელს, ე. ი. 1662 წელს მომხდარა. ამიტომ იყო, რომ თავდაპირველად მიცვალებულები ნოვა-თუშებს დასაკრძალად თუშეთის პირიქითის თემის სოფელ ჭონთიოში მიჰყავდათ. პირველი დასახლებული ადამიანის სახელის „ნო-ას“ გამო ეწოდა თემს ნოათას (ნოვათას) სახელი. მათ ქრისტიანობა შენარჩუნებული ჰქონდათ, მაგრამ შენარჩუნებული ჰქონდათ თუ არა ქართული ენა, გადმოცემებით არ დასტურდება. ფაქტია, რომ XVIII საუკუნეში ნოვა-თუშები ორენოვანნი იყვნენ. ნოვა-თუშურ ენასთან ერთად ისინი ქართულ ენასაც ფლობდნენ.

ამ თვალსაზრისით არანაკლებ საყურადღებო უნდა იყოს ნ. ვოლკოვას მიერ ღრმა მოხუცებულებისაგან ჩანერილი სოციალური ხასიათის მასალა, რომ **ღალღელები (ინგუშები) ვაპიელებზე (საიდანაც გადმოსახლებულნი იყვნენ ნოვა-თუშები) მაღლა აყენებდნენ თავიანთ თავს. მათ წესად ჰქონდათ დადგენილი, რომ ერთი ღალღის (ინგუშეთის) მოკვლისათვის სამაგიეროდ ორი ვაპიელი მოეკლათ** (ვოლკოვა 1973: 169).

ნ. ვოლკოვას ეჭვი არ ეპარება ბაცებების (ნოვა-თუშების) ინგუშურ წარმომავლობაში, მაგრამ მათი საქართველოში გადმოსახლების დათარიღება შედარებით რთულ საქმედ მიაჩნია. ერთ-ერთი გადმოცემით, ისინი წინაპართა საცხოვრისიდან შაჰ-აბას I-ის მიერ მათი ძალადობრივი ისლამიზაციის გამო გადმოსახლდნენ. ირანის დასახლებული შაჰის ლაშქრობები კი უპირატესად XVII საუკუნის პირველ მეოთხედში მიმდინარეობდა. ამ გადმოცემის მიხედვით, ნოვა-თუშების მიგრაცია XVII საუკუნის პირველი მეოთხე-

დის განმავლობაში უნდა მომხდარიყო. მაგრამ, რამდენადაც ისტორიოგრაფიაში ცნობილია, აღნიშნულ პერიოდში სპარსთა (ირანელთა) ლაშქრობები ჩრდილოეთ კავკასიაში არ ყოფილა. აღმოსავლეთ საქართველოში კი შაჰ-აბას I-მა XVII საუკუნის პირველ მეოთხედში არაერთხელ ილაშქრა და მიწასთან გაასწორა, გააპარტახა ყველაფერი. სპარსელების (ირანელების) ლაშქრობებს კი ქართველები აჯანყებებით პასუხობდნენ. ერთ-ერთი ასეთი აჯანყება 1659 წელს მოხდა; აჯანყება ბახტრიონთან, სადაც თუშების საზამთრო საძოვრები იყო, ქართველთა გამარჯვებით დამთავრდა. მასში აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ ქართველი მთიელები: თუშები, ფშავლები, ხევსურები.

ნ. ვოლკოვა კითხვის ნიშნის ქვეშ სვამს შაჰ-აბას I-ის დროს წოვა-თუშების (ბაცბების) წინაპართა საქართველოს მთიანეთში გადმოსახლების საკითხს, რადგან, როგორც აღვნიშნეთ, XVII საუკუნის პირველ მეოთხედში ირანელთა ლაშქრობები ჩრდილოეთ კავკასიაში არ დასტურდება. მისივე მოსაზრებით, გადმოცემაში შაჰ-აბასის ლაშქრობისა და ძალისმიერი გზით გამაჰმადიანების სიუჟეტი იმ დროს ჩართეს, როდესაც წოვა-თუშები (ბაცბები) უკვე თუშეთში ცხოვრობდნენ. რუსი ეთნოგრაფი იმის დასამტკიცებლად, რომ XVII საუკუნის დასაწყისში წოვა-თუშები (ბაცბები) უკვე აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში ცხოვრობდნენ სხვა, ამჯერად რუსულ წყაროს იმონებებს. 1589–1590 წლებით დათარიღებულ რუსეთის ელჩობას თავად ზვენიგოროდსკის მეთაურობით ურჩივენ საქართველოში წავიდეს მარშრუტით, რომელშიც ერთ ტომსა და ორ მთას შორის მითითებულია «Батцкие гребни» (т. е. горы). საბუთში ისიცაა აღნიშნული, რომ «А владеет тою Батцкою землю государь их Александр» (ე. ი. კახეთის მეფე ალექსანდრე). ნ. ვოლკოვა ეყრდნობა რუს მეცნიერს ა. გენკოს, რომ

«Батцкие грѣбн» «Батцкая земля» ბაცბების მთები და ტერიტორიაა. თუ ამ შეხედულებას გავიზიარებთ, – დასძენს ნ. ვოლკოვა, – მაშინ უნდა დავასკვნათ, რომ XVI საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში ნოვა-თუშები (ბაცბები) თუშეთის მთებში ცხოვრობდნენ. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ აღნიშნული მსჯელობა კითხვის ნიშნის ქვეშ დგება, რადგან „ბაცაის“ ვაინახები უწოდებდნენ არა მხოლოდ ნოვა-თუშებს (ბაცბებს), არამედ ქართულენოვან თუშებსაც.

ნ. ვოლკოვას მოჰყავს ლინგვისტთა ვარაუდიც, რომ მათი გადმოსახლება უნდა მომხდარიყო იმ დროს, როდესაც ჯერ კიდევ საერთოვანინახური ენა არსებობდა, რადგან ი. დეშერიევის მტკიცებით, ბაცბურ ენაში შემონახულია ზოგიერთი საერთოვანინახური ნიშნები, რაც ფუძე ენისათვის იყო დამახასიათებელი მის ჩაჩნურ და ინგუშურ ენებად გაყოფამდე. ეს შეხედულებაც არაა საისტორიო ფაქტებით გამაგრებული. პირველი ქართული საისტორიო წყარო ძვ. წ. III საუკუნის ამბების თხრობისას ჩაჩნებსა და ინგუშებს უკვე ასხვავებს ერთმანეთისაგან, რომელთაც, შესაბამისად, დურძუკებსა და ლლიღვებს უწოდებს. ნ. ვოლკოვა-სათვის ნოვა-თუშების (ბაცბების) აღმოსავლეთ საქართველოს მთაში დიდი ხნის მოსახლეობის დამადასტურებელია მათი ორენოვნება, რაც XVIII საუკუნის 70-იან წლებში გერმანელ მეცნიერს გიულდენშტედსაც აქვს დადასტურებული. დავსძენთ, რომ ვერც ეს არგუმენტია მყარი. ორენოვნება (ბილინგვიზმი) შეიძლება ამა თუ იმ ხალხის ჯგუფში სულ რაღაც ორი-სამი თაობის განმავლობაში გაჩნდეს. ნოვა-თუშების განსახლების არეალი კი ისეთი იყო, რომ თუ კი ისინი ჩრდილოეთ კავკასიიდან მართლაც გადმოსახლდნენ, ორი-სამი თაობის განმავლობაში აუცილებლად შეისწავლიდნენ მეორე ენას – ქართულს. ამას განაპირობებდა მეზობელ ქართულენოვან თუშებთან კონტაქტის აუცი-

ლებლობა და აგრეთვე მათი მეურნეობის ხასიათი (ტიპი) – ნახევრადმომთაბარული მეცხვარეობა, ზამთარში კახეთის ბარში (ალვანის ველზე) ცხვრის საბალახოდ გადარეკვა.

ისტორიული გადმოცემებით, წოვა-თუშები (ბაცბები) თავდაპირველად თუშეთის პირიქითის თემის სოფელ ჭონთიოში დასახლებულან, რის დამადასტურებელი უთუოდ ისიცაა, რომ წოვათაში, ანუ თუშეთის ალაზნის სათავეში დასახლების შემდეგ მათ დიდი ხნის განმავლობაში ჰქონდათ ჭონთიოსთან კავშირი. ეს კი იმით გამოიხატებოდა, რომ წოვათაში გარდაცვლილ თანასოფლელებს პირიქითი თუშეთის ტერიტორიული თემის სოფელ ჭონთიოში მარხავდნენ. ჭონთიოს მცხოვრებნი წოვა-თუშების დამკრძალავ პროცესიას ადგილობრივები ხვდებოდნენ. მხოლოდ დიდი მთის „ჩამოზვავების“ შემდეგ შეწყვიტეს წოვა-თუშებმა თავიანთი მიცვალებულების ჭონთიოში დაკრძალვა. ამ გადმოცემით აშკარაა, რომ წოვა-თუშების წინაპრების მცირე ნაწილი უნდა დასახლებულიყო თუშეთის პირიქითის თემის სოფელ ჭონთიოში. ჭონთიოს არც შეეძლო მოსახლეობის ის რაოდენობა დაეცია, რაც შემდეგ წოვათის ოთხ სოფელში (ან უფრო ადრე რვა სოფელში) ცხოვრობდა. ჭონთიოს თავისი გეოგრაფიული მდებარეობის გამო მხოლოდ 30–35 ოჯახის დატევა და გამოკვება შეეძლო. ჭონთიოდან წამოსულები ჯერ წოვათის სოფელ წაროში დასახლებულან. თუ აღნიშნულ გადმოცემას დავუჯერებთ, წოვა-თუშების ორი ნაკადის მიგრაცია მომხდარა ინგუშეთიდან თუშეთში. პირველი ნაკადი პირიქითი თუშეთის სოფელ ჭონთიოში მოსულა და შემდეგ წოვა-თუშეთის სოფელ წაროში გადმოსახლებულან; მიგრანტების მეორე ტალღა წაროში ცხოვრების დროს მოსულა. თუ წაროელები თავიანთ მიცვალებულს პირიქით თუშეთის ჭონთიოს თემში კრძალავდნენ, ეს იმაზე მიუთითებს, რომ ისინი აქ დიდი ხნის

დასახლებულნი იყვნენ, რადგან სასაფლაო ჰქონდათ მონ-
ყობილი და, მთიელთა ტრადიციის თანახმად, წოვათაში
გადმოსახლებულები მიცვალებულებს ძველი მიცვალებუ-
ლების გვერდით კრძალავდნენ. სრულიად დასაშვებია, რომ
წოვათის სოფლები: ინდურთა, საგირთა, ეტელთა (და აგ-
რეთვე პატარა სოფლები ნადირთა და მოზართა) იქვე წა-
როში მოსახლეობის გამრავლების შედეგად გაჩნდა.

ჩვენ აღარ შევხებით სხვა მეცნიერთა მოსაზრებებს
წოვა-თუშების (ბაცებების) ინგუშეთიდან საქართველოში
გადმოსახლების შესახებ, მხოლოდ ერთი ავტორის – ვ.
ელანიძის შეხედულებასაც შემოგთავაზებთ. მისი დას-
კვნით, მათი მიგრაცია თუშეთში XVII საუკუნის მეორე ნა-
ხევარში მოხდა (ელანიძე 1988: 23). ამ დასკვნას ვერ გავი-
ზიარებთ. XVII საუკუნეში წოვა-თუშების პირიქითი თუშე-
თიდან წოვათაში დასახლება მოხდა. ხოლო პირიქითის
თემში რომ ისინი რამდენიმე თაობის განმავლობაში ცხოვ-
რობდნენ, ისეც ფაქტია. XVI საუკუნეში ისინი უკვე თუშე-
თის მკვიდრები იყვნენ. ასევე შეიძლება წოვა-თუშთა წინა-
პარი ქართველი მეცხვარეების ინგუშეთში ჯარიების ხეო-
ბის სოფელ ვაპში (ვაბში) გადასვლის დროც მიახლოებით
განვსაზღვროთ. ეს მოვლენა XV საუკუნის დასაწყისზე ად-
რე არ უნდა მომხდარიყო.

ინგუშეთიდან აღმოსავლეთ საქართველოში (თუშეთში)
წოვა-თუშების გადმოსახლების თვალსაზრისს მოწინააღ-
მდეგენიც ჰყავს. მათგან შეიძლება დავასახელოთ აბრამ
შავხელიშვილი, რომელიც თავად წოვა-თუშების წარმომად-
გენელია და კარგად იცის მათი ისტორია, ეთნოგრაფია და
ფოლკლორი. ა. შავხელიშვილი მიიჩნევს, რომ წოვა-თუშები
თუშეთის ძირძველი მკვიდრნი არიან და ისინი არსაიდან
არ მოსულან. მათ ბილინგვიზმს კი ქისტური (ვაინახური)
მოდგმის ხალხთა ინფილტრაციის შედეგად მიიჩნევს. მეც-

ნიერმა აღნიშნულ პრობლემას რამდენიმე წიგნი მიუძღვნა (შავხელიშვილი 2001; შავხელიშვილი 1987; შავხელიშვილი 1977). ამის დასადასტურებლად ის იმონმებს იმ ავტორებს, რომელთა აზრითაც წოვა-თუშები ადგილობრივი მაცხოვრებლები არიან; იმონმებს უცხოელ ავტორებს (გიულდენ-შტედტს, შიფნერს, კ. კოხსა და ო. სპენსერს). ეს უკანასკნელნი წერდნენ, რომ „თუშები ოთხ ძმობაში არიან გაერთიანებულნი“ და წარმომავლობით ქართველები არიან და ქრისტიანულ რელიგიასაც სცნობენ“ (კოხი, სპენსერი 1981: 251, 256). ა. შავხელიშვილი თავისი დებულების დასამტკიცებლად ფართოდ იყენებს ეთნოგრაფიულ და ფოლკლორულ მონაცემებსაც. ის ანალოგიას ავლებს ტოპონიმ „ნობენსა“ და „წოვას“ შორის, ხალხის სახელწოდებებს „წანარებსა“ და „წოვას“ შორის. თუმცა აღნიშნულ ტერმინებს შორის მსგავსება ჯერ კიდევ ადრე ივანე ჯავახიშვილმა და ნიკო მარმა შეამჩნიეს. დავსძენთ, რომ ბგერითი მსგავსების მიუხედავად, დღეს მეცნიერები „ნობენსა“ და „წოვას“ შორის მსგავსებას ვერ ხედავენ, მსგავსებას ვერ ხედავენ აგრეთვე ისტორიულ „წანარსა“ და დღევანდელ „წოვას“ შორის. ტერიტორიულად „ნობენი“ საკმაოდ დაშორებულია „წოვას“. ნობენი დასახლებული პუნქტი იყო აღმოსავლეთ საქართველოში, მდინარე არაგვის ხეობის მთისწინეთში. რაც შეეხება წანართა ტომს, ამ ტომის ხალხი მდინარე თერგის სათავეში ლოკალიზდებოდა. IX საუკუნეში ისინი ბარში (კახეთში) ჩამოსახლდნენ და ადგილობრივ მოსახლეობაში გაითქვიფნენ.

ზემოთაც აღვნიშნეთ და აქაც გვინდა გავიმეოროთ, რომ წოვა-თუშებს ქართული გვარსახელები აქვთ. მათი გვარსახელების როგორც ძირები (ფუძეები), ისე სუფიქსები ქართულია. ისინი ბოლოვდება -ძე, -შვილი და -ურ სუფიქსებით. თუმცა როდესაც წოვა-თუშები საუბრობენ წო-

ვა-თუშურ ენაზე, ისინი თავიანთ გვარებს თავისებურ ფორმას აძლევენ. როგორც შენიშნულია, „ერთი ჯგუფი ინარმოება -ლარ ელემენტის დართვით, მეორე კი -ურ ელემენტს დაირთავს. ამ მეორე ჯგუფის გვარსახელებს ბოლოში დაერთვის კიდევ -ი სუფიქსი, რომელიც მრავლობითობას გამოხატავს“ (ჭრელაშვილი 2002: 292). მაგალითად, **აფშინაშვილი** ნოვა-თუშურად არის **აფშინა-ლარ, ქავთარაშვილი - ქოვთარ-ლარ, ჭრელაშვილი - ჭრელა-ლარ, შველაშვილი - შველა-ლარ, ჭარელიშვილი - ჭარელო-ლარ, ლონგიშვილი - ლუინგ-ლარ, ვეშაგურიძე - ვეშკურ-ლარ, თორლაშვილი - თორლა-ლარ, ხაჩიურიძე - ხაჩირ-ლარ** და სხვა. სამართლიანადაა შენიშნული, რომ -ლარ ელემენტი კრებითობას, კუთვნილებას გამოხატავს (ჭრელაშვილი 2002: 293). „მეორე რიგის გვარები ნოვა-თუშურ ენაში ინარმოება -ურ//რ (←ურ) ელემენტის დართვით“ (ჭრელაშვილი 2002: 294). მაგალითები: **მეოტიშვილი - მევტ-ურ-ი, მჭედლიშვილი - ჭედლ-ურ-ი, შალაფიშვილი - შალფ-ურ-ი, ქადაგიძე - ქადგ-ურ-ი, დინგაშვილი - დინგ-რ-ი, ნოტოიძე - ნოტ-რ-ი, ლაგაზიძე - ლაგზ-ურ-ი** და ა. შ. უაღრესად საყურადღებოა, რომ -ლარ და -ურ//რ (←ურ) სუფიქსებით ნაწარმოები გვარსახელები ნოვა-თუშურ ენაში მხოლოდ მრავლობითობას გამოხატავს. „არ არსებობს გვარი ნოვა-თუშურ ენაზე, რომელიც მხოლოდ ერთ პიროვნებას აღნიშნავდეს. ის გადმოგვცემს მთელ საგვარეულოს შემადგენლობას“ (ჭრელაშვილი 2002: 293). კ. ჭრელაშვილმა გამოთქვა სამართლიანი ვარაუდი იმის შესახებაც, რომ მხოლობითი შინაარსით ნოვა-თუშურ ენაში გვარსახელის არ არსებობა (მხოლობით რიცხვში გვარსახელის არარსებობა) თემური ცხოვრებით უნდა იყოს განპირობებული. მთის ტერიტორიული თემის კოლექტიური ხასიათიდან გამომდინარე პიროვნების ცალკე გააზრება არ ხდებოდა. მთიელთა

მენტალიტეტით გვარი ერთიანი ორგანიზმი იყო და პიროვნების ცალკე მოქმედებაც წარმოუდგენელი იყო. წოვა-თუშურ ენაში გვარის (გვარსახელის) მხოლოდ მრავლობითი ფორმის წარმოდგენით მთიელთა ჯგუფური (კოლექტიური, თემური) მენტალიტეტი აისახა.

საყურადღებოა, რომ როგორც -ლარ, ისე -ურ//-რ (←ურ) სიფიქსი წოვა-თუშურ ენაში კუთვნილებას (წინაპრისადმი, გვარის საფუძვლის ჩამყრელისადმი) აღნიშნავს. -ურ სუფიქსი კი მხოლოდ ქართული ენისათვის არის დამახასიათებელი და ის წოვა-თუშურ ენაში ქართულიდან არის შესული. თუმცა კ. ჭრელაშვილი მას ქართული ენის სუბსტრატად მიიჩნევს წოვა-თუშურ ენაში. თავდაპირველად ყოველ წოვა-თუშურ სოფელში ერთი გვარის ხალხი (ერთი გვარსახელის მატარებელი ჯგუფი) მკვიდრობდა. ეთნოგრაფიული მონაცემებით, ეს გვარებია (გვარსახელებია): **1. ფეშკროუ, 2. შურთლოუ (შურთლობი), 3. ჭეიჭენი, 4. შველური, 5. ბეიხური, 6. წარბი, 7. ბლუჯრობი და 8. უიდლარა.** ეთელტაში **ფეშკრობები** და **ბლუჯრობები** დასახლებულან, ზემო საგირთაში – **ჭეიჭენები**, ქვემო საგირთაში – **შველურები**, ინდურთაში – **შურთლობი**, მოზვერთაში – **ბეიხური**, ნადირთაში – **უიდლარა (უიდრობი)**, რომლებიც თავდაპირველად **ნადირანი (ნაეიდლარა)** ყოფილან, შემდეგ – **უიდლარა** და ბოლოს კი **კუიულარა** გამხდარან. რაც შეეხება წაროს, აქ **წაროელები** (წოვა-თუშურად „წარბი“) მკვიდრობდნენ. ამ გვარებს შემდეგ სხვადასხვა გვარები გამოეყო, ე. ი. ხდებოდა ახალი გვარების წარმოქმნა. ეს პროცესი – ძირითადი გვარებისაგან ახალი გვარების გამოყოფისა მიმდინარეობდა, როგორც მთაში ცხოვრების, ისე ბარში გადმოსახლების შემდეგაც. ბევრია „შეძმავებული“, ხარით შეყრილი გვარი (ანუ ხელოვნურად დანათესავებული გვარი), რომელთა წინაპრებიც უმეტეს შემთხვევაში საქართველოს

სხვადასხვა კუთხიდან და ჩრდილოეთ კავკასიიდან მოსული დაქირავებული მწყემსები იყვნენ. გვარსახელებს საფუძვლად გამორჩეული წინაპარი მამაკაცის სახელი ედებოდა. ეს გვარები, როგორც ახალი, ისე ძველი, ერთ სანათესაო წრეს წარმოადგენდნენ.

წოვა-თუშური გვარების შესახებ საინტერესო სურათი იხატება ეთნოგრაფიული მონაცემებითა (გადმოცემებით) და XIX საუკუნის მოსახლეობის აღწერის დავთრებით. მაგალითად, სოფელ საგირთის ერთ ნაწილში, როგორც აღვნიშნეთ, **შველურის** გვარისანი დასახლდნენ. **შველურთა** გვარიდან არიან გამოსულები **დინგაშვილები** და **ცისკარიშვილები** (ცისკარიშვილის გვარსახელს საფუძვლად მამაკაცის ძველი ქართული, ქრისტიანობამდელი სახელი „ცისკარა“ უდევს). შემდეგ ცისკარიშვილთა გვარს რამდენიმე ახალი გვარი გამოეყო. მიუხედავად ამისა, ის დღესაც მრავალრიცხოვანი გვარია. მაგალითად, 1831 წლის მოსახლეობის აღწერისას სოფელ საგირთაში 71 ოჯახი მკვიდრობდა და აქედან 19 ოჯახი ცისკარიშვილის გვარსახელს ატარებდა. აღნიშნული აღწერიდან ჩანს, რომ ახალი გვარსახელების წარმოქმნა ახლადდანყებული იყო. ეს პროცესი ინტენსიური იყო XIX საუკუნის პირველ მეოთხედში. თუ რა იყო წოვა-თუშებში ახალი გვარების წარმოქმნის მიზეზი, ამის შესახებ მსჯელობა შორს წაგვიყვანს. მსგავსი პროცესი იმავე დროს მეზობელ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში – ფშავშიც მიმდინარეობდა. ძველი ფშაური გვარის დანაყოფები ახალ გვარებად (გვარსახელებად) გარდაიქმნებოდა. თუმცა ძველი გვარები, როგორც ფშავში, ისე თუშეთში, კვლავ განაგრძობდა არსებობას. 1873 წელს საგირთაში ცისკარიშვილების 28 ოჯახია აღრიცხული, 1886 წელს – 31 ოჯახი. 1873 წელს საგირთაში დინგაშვილების ცხრა ოჯახი ყოფილა. 1873 წლის აღწერაში ერთ-ერთ დინ-

გაშვილს მინერილი აქვს მეორე გვარსახელიც – **სალირიშვილი**. ამ სოფელში იმავე წელს **ქადაგიძეების** ათი კომლი ყოფილა.

სოფელ საგირთის მეორე ნაწილში (მას ძველად „წოეთას“ უწოდებდნენ) **ჭეიჭენის** გვარისანი მკვიდრობდნენ. ეს გვარი დაახლოებით 12 გვარს მოიცავს: **შავხელიშვილი, ბაბოშვილი, ედიშერიძე, მიქელაძე, ბაჩულაშვილი, ჯიმშერიშვილი, იტოშვილი, ქარელიშვილი, ფილიშვილი, ციხელიშვილი, საგიშვილი. ჭეიჭენის** გვარის ძირითადი ნაწილი ამოწყვეტილა. მათ უშუალო მემკვიდრეებად **საგიშვილები** ითვლებიან. თუმცა სხვა მონაცემებით, ისინიც ხევსურეთიდან მიგრირებული ბერდიაშვილების შთამომავლები არიან. დანარჩენი გვარები შეყრილ, ხელოვნურად დანათესავებულ გვარებად მიიჩნევა.

თავდაპირველად სოფელ ეთელტაში **ფეშკროუს** გვარისანი ცხოვრობდნენ. ოფიციალურად დღეს ასეთი გვარსახელი აღარ არსებობს. ამ გვარში გაერთიანებულია: **ჩარხოშვილები, მუშტარაულები, ბახტარიშვილები, ბაინდურიშვილები, ბაძოშვილები, ჯიხოშვილები, ბაიძეები, პაპაშვილები, ბუქურაულები, ბეგუმიშვილები, ხადიშვილები, ნაკვეთაურები, ქრელაშვილები, ღალიშვილები, შანქიშვილები, ოყილაურები. ფეშკროუს** გვარის უშუალო შთამომავლებად მხოლოდ **ბაძოშვილები** ითვლებიან. დანარჩენი გვარები შექმავებულ, ხარით შეყრილ (ხელოვნურად დანათესავებულნი) არიან. **ბუქურაულები, პაპაშვილები და ბეგუმიშვილები** ხევსურეთის სოფელ შატილიდან გადმოსახლებული მგელიკა ჭინჭარაულის შთამომავლები არიან. მიუხედავად იმისა, რომ სოფელ ეთელტის მკვიდრ 16 გვარს ერთმანეთთან სისხლისმიერი ნათესაობა არ აკავშირებთ (ხელოვნურად არიან ერთმანეთთან დაკავშირებულნი), ისინი ერთმანეთზე არ ქორწინდებიან.

სოფელ ინდურთის ძირითადი გვარი **შორთიანი (შორთი-ული)** ყოფილა. დღეს ისინი **შორთიშვილის** გვარსახელს ატარებენ. ინდურთის დანარჩენი გვარები ძირითადად ხელოვნურად არიან ერთმანეთთან დაკავშირებულნი. მაგალითად, **ლაგაზიძეები** ფშავიდან მოსულან. სიმრავლით გამოირჩეოდნენ **უშარაულები** (1873 წლის აღწერით – 13 ოჯახი).

სოფელ წაროში მკვიდრობდნენ: **უჯირაულები, სულხანაურები, დათოიძეები, ხაჩირიშვილები, ჟოდურიშვილები**. მათ თავდაპირველ გვარად **წაროელი** (წოვა-თუშურად: **წარბი**) მიიჩნევა. მაგრამ სინამდვილეში წაროელების უშუალო შთამომავალი არც ერთი დასახელებული გვარი არაა. სოფელ წაროს თავდაპირველი მკვიდრნი შავ ჭირს გაუწყვეტია. მთაში არსებული ტრადიციით წაროელთა კერაზე **სულხან ახალაური** დაუსახლებიათ და რადგან ის მათ მემკვიდრედ გამოაცხადეს, **წაროელის** გვარსახელიც მიუღია. მართალია, დღეს სულხან ახალაურის შთამომავალთა ოფიციალური გვარსახელი (როგორც მთხრობელები ამბობენ: „დასაწერი გვარი“) **სულხანაურია**, მაგრამ მოსახლეობა მათ დღესაც **წაროელებს** (წოვურად – **წარბი**) უწოდებენ.

წოვა-თუშეთის სოფლებში, წოვა-თუშებს გარდა, ცხოვრობდნენ ფშავიდან, ხევსურეთიდან და ქისტეთიდან (ჩაჩნეთიდან) მიგრირებულებიც. მოსული გვარები ადგილობრივი გვარების მფარველობის ქვეშ იყვნენ, როგორც ადგილობრივები იტყოდნენ, „შეძმავებულები“ იყვნენ. აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში (მის ყველა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში) უცხო სიღების, გათავისების წესი ტრადიციული იყო. ეს იყო მოსულის (მიგრანტის) ხელოვნურად დანათესავება. ამ უკანასკნელს და მის შთამომავალთ სისხლისმიერი ნათესავებისაგან არავინ ასხვავებდა. უცხო, მოსული ადამიანი ტერიტორიული თემის (სოციუ-

მის) სრულუფლებიანი წევრი ხდებოდა. ეს კი, როგორც შენიშნულია, განამტკიცებდა სოციალურ ერთობას. მთიელთათვის კი ერთობა ერთ-ერთი უმაღლესი ფასეულობა იყო (კანდელაკი 2001).

წოვათის სოფელ ეთელტაში *მუშტარაული* ერთ-ერთი ძირითადი, ადრინდელი გვარი იყო. მაგრამ ეთნოგრაფიული მასალებით, მუშტარაულები არა ინგუშეთიდან, არამედ ხევსურეთიდან მოსულებად ითვლებიან. იგივე შეიძლება ითქვას აქ მცხოვრები *ქავთარაშვილების* შესახებაც, რომლებიც წოვა-თუშურ გვარს – *თურქოშვილს* მიუღია; ქავთარაშვილები თურქოშვილებს შეუერთდნენ, „შექმავდნენ“. სოფელ ინდურთაში მცხოვრები *უძღარაულებიც* ხევსურეთიდან მოსულან. ეს გვარი წოვა-თუშ *ბაიხოძეებს* მიუღიათ. 1873 წლის მოსახლეობის კამერალურ აღწერაში სოფელ ინდურთაში *უძღარაულების* ერთი კომლი მკვიდრობდა. ამ კომლის ხევსურული წარმომავლობა 1831 წლის აღწერითაც დასტურდება: *«Хевсурец Мгелия Узгараули»*. როგორც ჩანს, ეს მგელია უძღარაული ხევსურეთიდან ახალი გადმოსახლებული იყო და უცხო მიღების რიტუალი შესრულებული არ იყო. ამის გამო ის ჯერ არ წარმოადგენდა სოციუმის სრულუფლებიან წევრს. ამიტომაცაა უძღარაული ხევსურად ჩაწერილი.

XIX საუკუნის მოსახლეობის კამერალური აღწერის დავთრებში წოვა-თუშეთში უცხოოდ მოსული სხვა არაერთი ოჯახიცაა აღნიშნული. იმავე სოფელ ინდურთაში ასეთ მიგრანტებს შორის დასახლებულია: *„ხევსური იჩო სასანიძე“*, წარომი ასევე ხევსურეთიდან მოსული *„ხაჩირ სინდოძე“* (ფშავსა და ხევსურეთშიც ცოტანი არ იყვნენ თუშეთიდან უცხოოდ მოსულნი. მაგალითად, ფშავში კუნაშვილები წოვა-თუშში სულხანაურების შთამომავალნი არიან). 1831 წლის აღწერით, საგირთაში სამი იჯახი ქისტი იყო აღრიც-

ხული. როგორც ჩანს, ეს ქისტები უკვე ქრისტიანებად იყვნენ მონათლულნი, რადგან ისინი ადგილობრივ, ქრისტიანულ სახელებს ატარებდნენ (მაგალითად, ივანე). 1873 წლის მოსახლეობის კამერალურ აღწერაში სოფელ ინდურთაში სულ 17 ოჯახი იყო ქისტეთიდან (ჩაჩნეთიდან) უცხოოდ მოსული. 1886 წლის საოჯახო სიებში სოფელ წაროში აღრიცხულია 1880 წელს ხევსურეთიდან მოსული არაბული.

ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ წოვათაში **მუშტარაულები** და **უძღარაულები** ხევსურეთიდან არიან მოსულები. ხევსურეთში ასეთი გვარები საერთოდ არ იყო. მიგრანტებმა ახალი გვარსახელები გაიფორმეს, მაგრამ დამხვედური გვარი, ვის წარმომადგენლებსაც ძმად გაეფიცნენ, მაინც არ მიიღეს. წოვათაში უცხოოდ მოსული კაცის ხელოვნურად დანათესავება გარკვეული რიტუალით ფორმდებოდა. აქ ეს რიტუალი აუცილებლად „წმინდა სამების“ სალოცავში უნდა შესრულებულიყო სამებობის დღესასწაულის დროს, რომელშიც მთელი სოფლის მოსახლეობა იღებდა მონაწილეობას. უცხოოდ მოსული სალოცავს ხარს სწირავდა; საეკლესიო ქვაბებში ხარშავდა ლუდს. შემდეგ კი საერთო ლხინი, ტრაპეზი იმართებოდა. ამის შემდეგ მოსული რომელიმე წოვა-თუშური გვარის წევრად, ძმად გაფიცულად ითვლებოდა. ადგილობრივი გვარი, რომელმაც მოსული ძმად მიიღო, ამ უკანასკნელს მფარველობდა. ხელოვნურად დანათესავებული უკვე აღარაფრით განსხვავდებოდა სისხლიერი ნათესავისაგან. სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილია, რომ წოვა-თუშეთის სოფელ ინდურთაში მცხოვრებ **ბაიხიოძეების** გვარში რამდენიმე ხარით შეყრილი ანუ შეძმავებული გვარი იყო (ბარდაველიძე 1985: 115).

ზემოთ წოვა-თუშების ერთ-ერთი სალოცავი (**“სამება”**) ვახსენეთ, სადაც მოსული, უცხო კაცის გვარში, სოფელში,

თემში მიღების რიტუალი სრულდებოდა. „სამების“ სახელზე აშენებული ეკლესიები საქართველოში ძალიან ბევრია. ზემოთ ისიც აღვნიშნეთ, რომ ერთ-ერთი გადმოცემის მიხედვით, ინგუშეთიდან ნოვა-თუშების გადმოსახლების მიზეზი თავდაპირველ საცხოვრისში ისლამის ძალით გავრცელება იყო. ისინი თავს ქრისტიანებად მიიჩნევდნენ და გადმოსახლებით სარწმუნოება შეინარჩუნეს. „სამების“ გარდა ნოვა-თუშებს სხვა სალოცავებიც ჰქონდათ: „**კოპალა**“, „**ცორული**“, „**ივანე ნათლისმცემელი**“, „**მარიამ ღვთისმშობელი**“, „**წმინდა გიორგი**“. პირველ ორ სალოცავს („კოპალა“, „ცორული“) ქრისტიანულ სალოცავებთან საერთო არაფერი აქვთ. „კოპალას“ წინარექრისტიანული ხანის სალოცავები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის სხვა მხარეებშიცაა (ხევსურეთში, ფშავში). მართალია, „ივანე ნათლისმცემელი“, „მარიამ ღვთისმშობელი“, „წმინდა გიორგი“ ქრისტიანთა წმინდანებია, ქრისტიანობასთან ასოცირდებიან, მაგრამ მათ სახელზე აგებული სალოცავები ქრისტიანული ტაძრები (ეკლესიები) არ ყოფილა. სინამდვილეში ისინი წინარექრისტიანული ხანის სალოცავებს წარმოადგენდნენ ქრისტიან წმინდანთა სახელებით. ასეთი წინარექრისტიანული სახის პატარა ნაგებობანი, რომლებსაც თახჩა (შუკუმა) აქვთ სანთლის ასანთებად, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის სხვა კუთხეებშიც არაა ცოცხა.

საყოველთაოდ ცნობილია, რომ ქართველ მთიელებსა (და, მათ შორის, ნოვა-თუშებსაც) და ჩრდილოეთკავკასიელ ეთნიკურ ერთეულებს (ვაინახებს, დაღესტნელებს) შორის ხშირად მტრული დამოკიდებულება არსებობდა. ხშირი იყო ერთმანეთზე თავდასხმებიც საქონლის გატაცების მიზნით. თუშებზე ჩაჩნებისა და დაღესტნელების თავდასხმები განსაკუთრებით XIX საუკუნეში გაძლიერდა, მას შემდეგ, რაც საქართველო რუსეთის კოლონია გახდა და ჩრდილოეთკავ-

კასიელები განაგრძობდნენ ბრძოლას რუსეთის იმპერიის წინააღმდეგ. მაგალითად, ცნობილია, თუ როგორ ააოხრეს თუშეთის ორი სოფელი (დიკლო და შენაქო) 1837 წელს ლეკებმა. ამის მიზეზად ისტორიკოსები იმასაც ასახელებენ, რომ რუსეთის იმპერიულმა ხელისუფლებამ თუშეთის გზით ჩრდილოეთკავკასიელ მთიელებს საქართველოში ხორბლის შესყიდვის საშუალება მოუსპო. ეს ერთ-ერთი მიზეზი გახდა იმისა, რომ დამშეული დაღესტნელები თუშეთს შესეოდნენ. თავის მხრივ, წოვა-თუშები (საერთოდ, თუშები) დაღესტნის მთებით სარგებლობდნენ; იქ ცხვრის საზაფხულო საძოვრებზე გადარეკვა იშვიათი არ იყო. სხვათა შორის, თუშებს დაღესტნის მთებში მაშინაც კი დაყავდათ ცხვარი საბალახოდ, როდესაც დაღესტან-ჩაჩნეთი რუსეთის წინააღმდეგ განმათავისუფლებელ ომს აწარმოებდა. ამავე დროს თუშებს ჩრდილოეთკავკასიელებთან განვითარებული სავაჭრო ურთიერთობაც ჰქონდათ. ვაინახები და დაღესტნელები თუშეთის ყველა თემში სხვადასხვა სამუშაოების შესასრულებლადაც მოდიოდნენ. ეს განსაკუთრებით ხშირი იყო XIX საუკუნეში, როდესაც მეცხვარეობა კაპიტალისტურ რელსებზე გადავიდა და თუში მამაკაცები მინათმოქმედებისა და საოჯახო მეურნეობისათვის ვეღარ იცლიდნენ. მეზობელი დიდოელები და სხვები თუშეთში ხნავდნენ და საქონელს უვლიდნენ. თუშეთის საშუალებით ხდებოდა ჩრდილოეთკავკასიელ მთიელთა საქართველოს ბართან დაკავშირება. მათ კი საქართველოს მთელი ისტორიის მანძილზე ეს ურთიერთობები არ შეუნწყვეტიათ.

ერთ-ერთი მიზეზი კავკასიის მთიელებში ძმობილობის წეს-ჩვეულების არსებობისა სამეურნეო-ეკონომიკური და კულტურული ურთიერთობები იყო. წოვა-თუშები და, საერთოდ, თუშები ხშირად უძმობილდებოდნენ არა მხოლოდ სხვა ქართველ მთიელებს, არამედ ქისტებსა (ჩაჩნებსა) და

დიდოელებს (დალესტნელებს). ამ ჩვეულებას აუცილებლად ახლდა გარკვეული წესისა და რიტუალის შესრულება. მომავალი ძმობილები რძით სავსე თასში (ფიალაში) ვერცხლის მონეტიდან ცოტაოდენ ანაფხეკს ჩაყრიდნენ და რძეს შესვამდნენ და ერთმანეთს ძმობის ფიცს აძლევდნენ. ამის შემდეგ ისინი „ფიც-ვერცხლ ნაჭამად“ ითვლებოდნენ. ძმობილობის სხვა ფორმაც არსებობდა, როდესაც ასეთსავე რძიან ხის ფიალაში თითოეული მათგანი გაჭრილი თითიდან სისხლს ჩაანვეთებდა. არსებობდა ძმად გაფიცვის სხვა წეს-ჩვეულებაც. ძმობილობის მსურველთ თუ დედები ცოცხლები ჰყავდათ, ისინი მიდიოდნენ დედებთან და კბილებით ძუძუს ეხებოდნენ. ამ რიტუალის შესრულებას მთელი ოჯახი და მეზობლები ესწრებოდნენ. მთიელთა მენტალიტეტისათვის სწორედ ერთობის, კოლექტივიზმის გრძნობა იყო დამახასიათებელი. ხშირად ხდებოდა ძმად გაფიცულებს შორის იარაღისა და ცხენების გაცვლაც, თუმცა ის აუცილებელი არ იყო.

გადმოცემებით თუშებსა და ჩრდილოეთკავკასიელ ვაინახებსა და დალესტნელებს სხვა ურთიერთობებიც ჰქონდათ. კერძოდ, ზოგიერთი საცხოვრებელი სახლისა და ციხის, კოშკის მშენებლობა ამ უკანასკნელთ მიენერებათ. ნოვა-თუშებში სახლებისა და ციხე-კოშკების მშენებლობაში სოფლის ყველა შრომისუნარიანი მამაკაცი იღებდა მონაწილეობას. ეთნოგრაფიული მონაცემები თუშეთში მშენებლებად ჩრდილოეთ კავკასიელთა მონვევის შესახებ მეცნიერთა ნაწილს არადამაჯერებლად მიაჩნია (ს. მაკალათია, ა. შავხელიშვილი). ისინი მიიჩნევენ, რომ ხშირი მტრული ურთიერთობის დროს თავდაცვითი კომპლექსების მშენებლობა შეუძლებელი იყო მტრულად განწყობილი მეზობელი არაქართული ეთნიკური ერთეულების წარმომადგენელთათვის მიენდოთ. ა. შავხელიშვილი იმასაც უსვამს ხაზს,

რომ თუშეთისა და ჩაჩნეთის მშენებლობის ტექნიკა, არქიტექტურა და სტილი განსხვავდება. ჩვენ მიგვაჩნია, რომ ლეკებისა და ჩაჩნების მონაწილეობა თუშეთში სახლების, ციხეებისა თუ კოშკების მშენებლობაში არ უნდა იყოს გამოორიცხული. ცნობილია, თუ რაოდენ დახელოვნებული ქვითხუროები იყვნენ მათი ჩრდილოეთკავკასიელი მეზობლები. ეთნოგრაფიული მონაცემებით, „სახლის შენების ოსტატობა თუშებმა არ იციან. თუშეთში სახლებს ლეკები აგებდნენ, ხის მასალაზე კი რაჭველი ოსტატები მუშაობდნენ“ (მაკალათია 1983: 137–138).

ადრე თუ ინტენსიური იყო ქართველ მთიელთა მიერ შირაქის ველის საზამთრო საძოვრებად გამოყენება, მოგვიანებით არაინტენსიურ ხასიათს ატარებდა, რადგან, XVI საუკუნიდან აღმოსავლეთ კახეთში (საინგილოში) ქართულ მოსახლეობას დაღესტნური (ხუნძები, ნახურები) მოსახლეობა ჩაენაცვლა. ირანის შაჰ-აბას I-ის გამანადგურებელი შემოსევების დროს XVI საუკუნის პირველ მეოთხედში ადგილობრივი ქართული მოსახლეობის ნაწილი ამონყდა, ნაწილი კი ირანში გადაასახლეს. აღმოსავლეთ კახეთში ჩრდილოეთ კავკასიიდან მიგრირებულმა დაღესტნელებმა საფრთხე შეუქმნეს საზამთრო საძოვრებზე შირაქში ჩამორეკილ თუშების ცხვარს. დასუსტებულ სახელმწიფოს დაღესტნელთა თავდასხმებისაგან თუში მეცხვარეების დაცვა უჭირდა. XIX საუკუნეში რუსეთის მიერ საქართველოს დაპყრობის შემდეგ ქართველ მთიელთა (თუშთა) მიერ შირაქის საზამთრო საძოვრებზე ცხვრის ძოვების ტრადიცია აღსდგა. შესაბამისად, წოვა-თუშების და სხვა ქართულენოვან თუშებში მეცხვარეობის განვითარებამაც უფრო ინტენსიური ხასიათი მიიღო. თუშებს გარდა, XIX საუკუნეში შირაქის ველზე ცხვარი საზამთროდ სხვა ქართველ მთიელებსაც (ფშავლები, მთიულეები) ჩამოჰყავდათ.

ქართველ მთიელთა მეურნეობის ფორმებთან არის დაკავშირებული ბარში მათი მიგრაციის პროცესიც. ისტორიულად ქართველი მთიელები (ფშავლები, ხევსურები, მთიულელები, გუდამაყრელები, მოხევეები) მუდმივად ბარში გადასახლდებოდნენ ხოლმე. ეს მიგრაცია ძირითადად ინდივიდუალური ხასიათისა იყო. XIX საუკუნეში მთიელთა მიგრაცია უფრო ინტენსიური გახდა და ხანდახან ის ჯგუფურ ხასიათს იღებდა. რაც შეეხება თუშთა მიგრაციას, საქართველოს ბარის მიმართულებით შუა საუკუნეებში ის თითქმის იშვიათად დასტურდება. XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის კახეთის ბარისა და მთისწინეთის ალწერის დავთარში აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებიდან მოსახლეობის მიგრაციის არაერთი ფაქტი დასტურდება. თუშეთიდან კი მიგრაციის მხოლოდ სამი შემთხვევაა დადასტურებული. იგივე სურათი გვაქვს კახეთის 1801 წლის ალწერით. აშკარაა, რომ თუშეთში მეურნეობის არსებული ფორმა – გადარეკვითი ანუ ნახევრად მომთაბარე მეცხვარეობა ხელს არ უწყობდა მათ ბარის და მთისწინეთში მიგრაციას. მეცხვარეობა იმდენ შემოსავალს აძლევდა თუშებს, რომ ამ შემოსავლით ოჯახის წევრების გამოკვების პრობლემა არ ჰქონდათ. ის მთიელები კი, რომლებიც გადარეკვით, ანუ ნახევრად მომთაბარულ მეცხვარეობას არ მისდევდნენ და ადგილზე მხოლოდ მინათმოქმედებითა და შეზღუდული მესაქონლეობით იყვნენ დაკავებული, ხშირად გადასახლდებოდნენ ხოლმე ბარში, რადგან მთას შეეძლო მხოლოდ მოსახლეობის გარკვეული (განსაზღვრული) რაოდენობა გამოეკვება. მოსახლეობის ნამატი კი ყოველთვის ბარში გადასახლდებოდა. თუშეთისათვის ასეთი მიგრაცია არ იყო დამახასიათებელი. განვითარებული მეცხვარეობა მათ მიგრაციისაკენ არ უბიძგებდა.

ნოვა-თუშების მიგრაცია ბარში XX საუკუნის 30-იან წლებში დაიწყო. პირველ რიგში ეს განაპირობა სტიქიურმა მოვლენამ. ისინი პირდაპირ ბარში არც გადასახლდნენ. ბარში, ალვანის მინდორზე, მათ საბოლოო და მუდმივ დაფუძნებას თითქმის 80-90 წელიწადი დასჭირდა. ნოვა-თუშები თავდაპირველად მთიდან ბარში გარდამავალ ზოლში, ადგილ ტბათანაში დაბანაკდნენ. ზამთარში კი დროებითი საზამთრო სადგომი მოიწყვეს ქართველ მეფეთა მიერ მათთვის სამუდამო მფლობელობაში გადაცემულ ალვანის ველის მთის ძირში. ნოვა-თუშების ეს ერთდროული, ჯგუფური მიგრაცია მეცხვარეობის მასშტაბების ზრდამაც გამოიწვია. ნოვათაში 1830 წლის სტიქიის შემდეგ ნოვა-თუშების სამოძრაო ადგილი, ფაქტობრივად, სამი პუნქტი იყო. ეს გახლდათ მდინარე ალაზნის ხეობის სათავე **ტბათანა**, **ალვანის მინდორი**, სადაც საზაფხულო საძოვრებიდან საზამთრო საძოვრებისაკენ (შირაქისაკენ) მიმავალ ცხვარს დროებით აჩერებდნენ და სადაც დროებითი სადგომები ჰქონდათ გაკეთებული და **შირაქის ველი**. აქ ზამთარში ცხვარს აბალახებდნენ. 1897 წელს ნოვა-თუში ივანე ბუქურაული წერდა: „ტბათანაში ზაფხულობით ნოვა-თუშები დგებიან საცხოვრებლად. თიბათვის მეორე ნახევარში იყრებიან ალვანიდან, ადიან ტბათანაში და მარიამობისთვის დამლევამდე რჩებოდნენ. შემდეგ ისევ ალვანში ჩამოდიან საზამთროდ. ტბათანაში ნოვეები ნაბდის ქოხებში სცხოვრობენ. ამ ბოლო დროს დაიწყეს ქვისა და ფიცრის სახლების აშენება... ტბათანაში მარტო დედაკაცობა ბავშვებითურთ, მოხუცებულნი და სატკივრის გამო დაუძლურებულნი მამაკაცები რჩებიან. დანარჩენი მამაკაცები ცხვრებთან ერთად არიან აქა-იქ მთებში. **ზოგნი თრიალეთს, ზოგნიც ლეკეთს და ზოგნიც თუშეთის მთებში**. დროგამოშვებით ნახულობენ ხოლმე ოჯახს და ზაფხულის დამ-

ლევს, როგორც ზევით ვთქვით, ისევ ალვანში ჩამოჰყავთ“ (ბუქურაული 1897: 35).

ქისტური ელემენტი ჩალმა თუშეთშიც შეინიშნება. მაგალითად, სამციხის თემის სოფელ დართლოში 1873 წლის მონაცემებით სხვადასხვა გვარებთან ერთად, ცხოვრობდნენ ნეკერაულები (3 ოჯახი), ქიქაიძეები (7 ოჯახი), ანდიაშვილი (1 ოჯახი) და ქალაღველი (1 ოჯახი), რომლებიც აღწერის დავთარში მართლმადიდებელ ქისტებად არიან ჩანერული. დართლოში ცხოვრობდნენ ფარეულიძეებიც. ეთნოგრაფიული მასალებით ფარეულიძეები გვიან გადმოსული ქისტები არიან. ისინი ამანათად მოსულან. დართლოელი ლეკაიძეები ძირად ლეკები არიან. სხვა მასალით კი ისინი ხევსურეთიდან გადმოსულან.

სამციხის თემის სოფელ ჩილოში სხვადასხვა გვარებთან ერთად, ცხოვრობდნენ აქიმიძეები. ადრე ისინი იდოიძეები ყოფილან. გვარის საფუძველჩამყრელი ყოფილა კაპუჭელი ლეკი. აქვე მცხოვრები ბექურიძეებისა და ქავთარიძეების ძველი გვარი ჩიმცარანი ყოფილა, გადმოცემით ყოფილან ქისტები – წინაპარი ხულანტიდან გადმოსახლებულა. სოფელ დანოს 1873 წლის აღწერაში დაფიქსირებულია ალხანაშვილი, რომელსაც მიწერილი აქვს, რომ გადმოსახლდა არღუნის მაზრის სოფელ შორიდან 1861 წელს. ძირად ქისტები ყოფილან დანოში მოსახლე შახაძეები, ომარაიძეები, რომლებიც სოფელ სამტყუდან მიგრირებულან. იგივე უნდა ითქვას უმარაიძეების შესახებაც.

1873 წლის კამერალური აღწერით სამციხის სოფელ ჭეშოში მოსახლე უცოიძე, ალხანაშვილი, ქავთარაშვილი და გიუნაშვილი ქისტები ყოფილან, რომლებიც 1867 წელს თუშეთისავე სოფელ კვავლოდან იყვნენ გადმოსახლებული. გადმოსახლების მიზეზი მესისხლეობა ყოფილა. ჭეშოში ომაიძეები (ომანთ საგვარეულო) ჩაჩნეთიდან მოსულან.

პირიქითის აღმანელთ (აღმელთა) თემის სოფელ ჭონთიოში მცხოვრები იუკურიძეები ძირად ქისტები არიან. ამავე საზოგადოების სოფელ ფარსმაში ცხოვრობდნენ ქააძები, რომლებიც ეთნოგრაფიული მასალებით, ქისტეთის სოფელ სამტყოდან არიან გადმოსული.

ჩალმის თემის სოფელ ბოჭორნაშიც ყოფილან მეზობელი ლეკეთიდან მოსულები. ეთნოგრაფიული მასალებით ასეთები არიან ივაჩიძეები და ჩოგანაიძეები. გიორგი ცოცანიძეს შემდეგი გადმოცემა აქვს ჩანერილი: „ბოჭორნაში, ლილაურების საგვარეულოში დამჩალა ერთი დედაკაცი ქვრივად. შვილიც არ ხყვანია. დიდი მამული სჭერია კახაისგორ. თავად ლილაურთაგან არავის უპატრონებია ამ მამულისათვის, ალბათ ყველას საკმარისი ხქონდა სახნავ-სათესი. და დაუნყია იმ დედაკავს კაცის ძებნა, რომ იშვილოს და სახლ-კარსა და მიწა-მამულს აპატრონოს. უთქვამთ, ხახაბოშია ამანათად მოსული ერთი ხუფრელი დიდო და თუ მოგივა, ის მოგივაო. დიდოს მართლაც არ უთქვია უარი ქვრივისათვის შვილობაზე და წამოჰყოლია. ... მერე კი ეს დიდო წესითა და რიგით შეჰყრია ლილაურებს“. ასე გაჩენილა ლილაურთა საგვარეულოში კიდევ ერთი შტო გვარისა – ივაჩიძეთა მოდგმა – ხარით შეყრილი ხუფრელი დიდოს შრამომავლობა“.

ჩალმის სოფელ დიკოლოშიც მკვიდრობდნენ ჩრდილოეთ კავკასიიდან გადმოსახლებულთა შთამომავლები. 1873 წლის აღწერაში შეყვანილი იყვნენ ქორთოლიშვილი, ტონტლიშვილი და მუხამაშვილი, რომლებსაც მიწერილი აქვთ, რომ გადმოსახლდნენ დაღესტნიდან, პირველი – ბოთლიხიდან, მეორე და მესამე – მეტერტოდან. შენაქოში „ბუქვაიძეები ორი ძმა გადმოსულა ტერელოდან. ერთი შენაქოში დამდგარა, ერთი დოჭუში. შენაქოში დასახლებული ძმისა-

გან მომდინარეობენ ბუქვანაანი (ბუქვაიძეები), დოჭუმი დასახლებული ძმისაგან – ნომიკურენი“.

ჭანჭახოვანის სოფელ ჟველურთაში ცხოვრობდნენ „მოზაიძეები ძირად დიდოები“. სოფელ ხახაბოში მცხოვრებსაც დიდოური წარმომავლობა აქვთ; ისინი დიდოს სოფელ გუდათლიდან წარმომავლობენ. სამი ძმა – იდოი, ჩაგა და ციდილა – თუშეთის მკვიდრნი გამხდარან. იდო დართლოში დასახლებულა, რომლისაგანაც იდოიძეები მომდინარეობენ, ჩაგა – ხახაბუში, ციდილა – ხისოში, რომლისგანაც მომდინარეობენ წენიაიძეები.

სოფელ ხისო გვარმრავალი იყო. აქაური მურთაზაშვილები ქისტეთიდან მოსულან, ჯამრულიძეები – ლეკეთიდან. ჭანჭახოვანის სოფელ ჩიგლაურთაში მოზაიძეები დიდოეთიდან ყოფილან მოსული. კახოიძეებიც ძირად ლეკები არიან: მათი პაპა მოსულა თლაცუტიდან, რომელსაც მუხა ჰქვივნებია და მოუნათლავთ და კახი დაურქმევიათ“.

გომენრის სოფელ ალისგორში მცხოვრები ბაცაიძეები ძირად ქისტები ყოფილან. „პანკისის ხეობიდან მოსდიოდნენ ნათესავები და ამბობდნენ, ბიძაშვილები ვართო, გუნაშანთ საგვარეულოდან“.

ივანაურის თემის სოფელ დოჭუმი მოსახლე გოთაიძეები და თორღვაიძეები ძირად დიდოები ყოფილან, ნომიკურიძეები – ქისტები. დიდოდან ტყვედ მოყვანილის შთამომავლებად ითვლებიან სოფელ ვაკისძირში მცხოვრები ჩიტოიძეები. ამავე თემის სოფელ გოგრულთაში მცხოვრები ალიაიძეები ძირად ქისტები არიან, ტერელოდან გადმოსახლებული. „იქ რაღაც მკვლელობა მომხდარა. თავის სოფელში აღარ ეცხოვრებოდათ და წამოსულან სამნი ძმანი. ჯერ სამივე ძმას აქ უცხოვრიათ. ერთი მამკვდარა. ერთს ჰქვივნებია ალია. ერთსაც – იმედა. იმედა გადასახლებულა პანკისში და ალია გოგრულთაში დამრჩალა“. გოგრულთე-

ლი ბოშორიძეები ძირად ლეკები არიან. მთხრობელის სიტყვით, „მათი საგვარეულო იხსენიება თუშეთში ადრიდან“. დიდოები ყოფილან ბუქოიძეები: ხუშეთის მახლობელი სოფლიდან გადმოსულან. ბუქოიძეების ერთი ძმა ბოჭორნაში დამრჩალა და იქიდან ლილაურები მოდიან“. მოგვიანებით ბუქოიძეებს ცოგაიძეები და ბუყაიძეები გამოყოფიან.

გომენრის ივანაურის თემს ეკუთვნოდა სოფელი ვესტომთა, რომლის მკვიდრი ქარსამაულები ძირად ქისტები არიან. მათი პაპა ბავშვი გადმოსულა ქისტეთიდან. 1886 წლის საოჯახო სიებით, ქარსამაულები მართლაც ცხოვრობდნენ ქისტეთის სოფელ ბანისტში (სახანოს სასოფლო საზოგადოება).

თუშური გვარების შესახებ არსებული მონაცემები აშკარაა, იმ ფაქტს, რომ **თუშებს მეზობელ ჩრდილოეთ კავკასიელ ეთნოსებთან, განსაკუთრებით კი ქისტებსა და ლეკებთან მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდათ. ამ უკანასკნელთა ქართულ ეთნიკურ სამყაროში შემოღწევა კი აშკარაა, ისევე როგორც პირიქითი პროცესი – თუშეთიდან მოსახლეობის დასახლებულ ეთნიკურ ერთობებს შორის დამკვიდრება. ჩრდილოეთ კავკასიელებთან აღნიშნული მჭიდრო ურთიერთობის დამადასტურებელ ფაქტად კი შეიძლება სასაზღვრო ზოლში საზიარო სალოცავების არსებობაც გავიხსენოთ** (ასეთი საზიარო სალოცავები ხევსურეთშიც არსებობდა).

მოსაზღვრე ჩრდილოეთ კავკასიიდან მიგრაციის ფაქტები დასტურდება ხევსურეთშიც. სერგი მაკალათია წერდა: „ლიქოკელებს უჭირავს ლიქოკის ვიწრო ხეობა. გადმოცემით მათი წინაპარი ყოფილა ქისტი სანაგი, რომელსაც ჭანთეთში კაცი მოუკლავს და ხევსურეთში გამოხიზნულა. სანაგი პირველად ბარისახოში დასახლებულა, მაგრამ აქ მამულს ჭინჭარაულები შედავებიან და ის ლიქოკის ხეობაში

გადასულა“ (გვ. 73). ლიქოკელების გვარი ოთხი დანაყოფისაგან შედგება, რომელთაგანაც სისაურები და თაუგნი ძირად ქისტები არიან, ვაჩიაურები – ლეკები.

“ჯაბუშანურის გვარი თათარი (ქისტი) ყოფილა. ... ჩხუბის დროს ჯაბუშანურებს ხევსურები დღესაც წასძახებენ: „თქვე თათრებო“-ო. ამლაში ცხოვრობენ ნიკლაური, ქოლიკაური და ბასილაური. პირველად ამლაში უცხოვრია ქოლიკაურსა და ორბელს, რომელიც ძმათაშვილები ყოფილან. მაგრამ ხალხური თქმულებით, ბაგრატიონ მეფეს ისინი უნათლავს და, ვისაც ქრისტიანობა არ მიუღია, აქედან აყრილან და თათრებში გასდასულან“. (გვ. 74). ასე რომ, არა მხოლოდ ხევსურეთში ხდებოდა ჩრდილოეთ კავკასიელთა მიგრაცია, არამედ იყო პირიქითი პროცესიც, ხევსურებიც გადასახლდებოდნენ მეზობელ ჩრდილოეთ კავკასიაში.

არდოტში მოსახლეობდნენ მურღუევეები. ეთნოგრაფიული მასალა: „ლეკი მოუყვანია გვიან ჩვენს პაპას ტყვედ სოფელ ხულანტიდან. მერე უთხრეს, თუ ჩვენს რწმენას მიიღებთ, ქალსაც მოგათხოვებთო, ფიცი დაგვიდევიო. ესენი მურღუევის გვარს ატარებდნენ“; „მურღუევეების (მურღუშვილთა) ნამდვილი გვარი მურღულია. ჩვენი სოფელი ლეკეთშია. წინაპარები დიდოები ყოფილა. შვიდი საუკუნის წინ გადმოსახლებულან ჩვენი წინაპრები“.

სოფელ ლულში ქისტაურები მოსახლეობდნენ. ეთნოგრაფიული მასალებით, საერთო წარმომავლობა აქვთ ხევსურ და ფშაველ (სოფელი შუაფხო) ქისტაურებს, რომელთა წინაპრებიც ქისტეთიდან სოფელ ლულ-ჩხარეგოდან მოსულან. ორი ძმიდან ერთი ფშავეში და მეორე ხევსურეთში დასახლებულა.

მუცოში მკვიდრობდნენ დაიაურები, რომელთა სადაურობა-წარმომავლობის შესახებ შემდეგი სახის ეთნოგრაფი-

ული მასალა გვაქვს ჩანერილი: „დაიაურები ლეკები ვართ წარმოშობით“.

ფშავის ქისტაურთ თემში შედიოდა ჩარბოდაშვილების გვარი. მათი წინაპარი დვალეთიდან მოსულა; ის ქისტაურებს ამანათად მიუღიათ. ფშავშივე გოგოლაურთ თემის წარმომადგენლები ჩიტოშვილებიც დვალეთიდან ყოფილან მოსული. დალესტნელი ტყვის შთამომავლები არიან მახაურები. ამავე თემში ქისტეთიდან მოსულან ლადუხნი (იგივე გოჯიტანი), თანდილანი და მუშტანი.

ხევში მოსულებად ითვლებიან ჩოფიკაშვილები; ისინი მესისხლეობის გამო ქისტეთიდან გადმოსახლებული კაცის შთამომავალნი არიან. სნოში მკვიდრობდნენ ხართიშვილები, რომლებიც ქისტეთის სოფელ ხამხიდან მესისხლეობის გამო გამოხიზნულან და სნოსათვის შეუფარებიათ თავი. კარკუჩაში მოსახლე მარსაგიშვილები ქისტეთიდან მიგრირებულან. მთხრობელის სიტყვით, „ნეთხიროს“ ეძახიან, არხოტს ქვევითაა, იქიდან წამოსულან. მარსაგიშვილების წინაპრების გადმოსახლების მიზეზი მესისხლეობა ყოფილა. 1774 წლის აღწერაში მარსაგიშვილები მეთხიროელის გვარით არიან ჩანერილი. მარსაგიშვილები ხევში დასახლების შემდეგ 17 თაობას ითვლიან. აღსანიშნავია, რომ ინგუშეთში მოსახლე მალსაგოვები თავიანთ თავს წარმოშობით ქართველებად თვლიან. ასეთი შემთხვევა ერთი და ორი როდია ჩრდილოეთ კავკასიაში, როდესაც ამა თუ იმ გვარს თავი ქართული წარმოშობისად მიაჩნია. ხევში ჩქარეულეების გვარში გამოიყოფა ალულეთ მამიშვილობა. ალულენი ლეკური წარმოშობისანი არიან. მოხვევ კობიაშვილების დანაყოფია „ხუტიენი“, რომელთა წინაპარიც ქისტეთიდან გადმოსახლებულა. ისინი თავდაპირველად კობიაშვილების ამანათები ყოფილან. ყანობელი აიდარაშვილები//აიდარაულები ჩრდილოეთ კავკასიიდან მოსულებად ითვლებიან.

ამავე სოფელში მოსახლე ზილინაშვილები დვალეთის სოფელ ნარადან არიან მიგრირებული. გადმოსახლებამდე მათი გვარი მამიაშვილი//მამიაური ყოფილა. სოფელ გაიბოტენში მცხოვრები ხულელიძეები ქისტეთიდან – ლულ-ჩხარეგოდან არიან მიგრირებული. მესისხლეობის გამო წამოსული სამი ძმიდან ერთი ხევში დასახლებულა.

ჩრდილოეთ კავკასიიდან მოსახლეობის მიგრაცია მოხდა აღმოსავლეთ კახეთში, რომელსაც ახლა საონგილოს ვუნოდებთ. აქ მოსახლეობის შეცვლა მოხდა XVII საუკუნიდან. შაჰ-აბასის შემოსევის დროს ქართველების დიდი ნაწილი ამოწყდა; მნიშვნელოვანი რაოდენობით გაიყვანეს ტყვედ ირანში. ქართული მოსახლეობა მინიმუმამდე შემცირდა. ქართველთა ნასოფლარებში დაღესტნელი ხუნძები და ნახურები დასახლდნენ, რომლებმაც ადგილობრივი ქართული მოსახლეობა ყმებად გაიხადეს და გაამაჰმადიანეს.

აღმოსავლეთ კახეთის დაკარგვას საფუძველი ფაქტობრივად ლევან კახთა მეფის დროს ჩაეყარა, როდესაც აქ ხუნძ და ნახურელ ლეკთა პირველი ახალშენები გაჩნდა ფიფინეთსა და ჭარში. ისინი აქ 1549 წელს ლევანის ნებართვით დასახლდნენ და ყინულის ზიდვა დაეკისრათ მთებიდან. შემდეგ შაჰ-აბასმა ელისუს სასულთნო შექმნა და ლეკებს გზა გაეხდნათ ჩამოსახლებისა. XVII საუკუნის 70-იან წლებამდე კახეთის მეფეები კიდევ ახერხებდნენ ლეკების რამდენადმე ალაგმვას. 1677 წელს კი ვითარება რადიკალურად შეიცვალა. XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში აღმოსავლეთ კახეთში საბოლოოდ ჩამოყალიბდა ლეკთა „უბატონო თემები“. მხარე არა მხოლოდ პოლიტიკურად, არამედ ეთნიკურადაც დაიკარგა.

XVII-XVIII საუკუნეების მიჯნაზე „ვითარება კახეთის აღმოსავლეთ ნაწილში არსებითად შეიცვალა. დაღესტნელები მრავლად ჩამოსახლდნენ კაკ-ენისელის ზეგანის ქართულ

სოფლებში. ხანების ხელისუფლება ნახურელ-ავარიელ მოახალშენეებსა და აბრაგებს მფარველობდა, ხოლო ადგილობრივ ქართველ მოსახლეობას სასტიკად ავიწროებდა.

დალესტნელი მოახალშენეები ახალ მინაზე, ქართულ სოფლებში, იმავე წესით ეწყობოდნენ, როგორც მათ მთაში ჰქონდათ, – გვარებად, თემებად (თოხუმებად, ჯამაათებად). ადგილობრივ ქართულ მოსახლეობას ეს პირველყოფილი მოახალშენეები ან „ძმად შეიყრიდნენ“, ე. ი. გაამაჰმადიანებდნენ და თავიანთი თემის (ჯამაათის) წევრად მიიღებდნენ, ან, „ურწმუნოებს“, მონებად დაჰყიდდნენ.

ასეთ პირობებში ყოველხრით დევნილი, სასომიხდილი გლეხობა თანდათან გატყდა, მან „გალეკება“ იწყო. გალექებული ქართველი მოსახლეობა მოახალშენეებს შეერია და, ამრიგად, თანდათან წარმოიშვა კაკ-ენისელის ზეგანის აწინდელი „ლეკური“ სოფლები“ (ნ. ბერძენიშვილი. სის, 1966, გვ. 270).

დროთა განმავლობაში კახელი გლეხები „უბატონო თემების“ მხარეზე გადავიდნენ – ამ პროცესში ისინი გამუსლიმდნენ და გალექდნენ. აღმოსავლეთ კახელთა გალექებას ისიც უწყობდა ხელს, რომ ლეკებმა ქართველები ფაქტობრივად დაიყმევეს (განსაკუთრებით ბევრი ქართველი გალექებულა ბელაქანის რაიონში). თავდაპირველად მეგობრობისა და ყმობის პირობით ჩამოსახლებულებმა ადგილობრივი ქართველები დაიმორჩილეს და დაიყმევეს. ინგილო ლეკებს დიდ გადასახადს უხდიდა. „მობრძანდებოდა თუ არა მებატონე ლეკი... რაც მოეწონებოდა ლეკს სახლკარში, მაშინვე ხელს დაადებდა და თან წაიღებდა. ურჩ გადამხდელს კი აწიოკებდნენ, სცემდნენ და საკუთარი სახლის წინ ხეზე ფეხებით ჰკიდებდნენ“ (ზ. ედილი. საინგილო, 1947, გვ. 74). ლეკების ეს ქმედება XIX საუკუნეში, რუსების შემოსვლის შემდეგაც გრძელდებოდა.

ზემოთ თქმული შეიძლება შევაჯამოთ. ჩრდილოეთ კავკასიასთან საქართველოს ურთიერთობა მრავალმხრივი იყო. მათ შორის მნიშვნელოვანია მოსახლეობის ორმხრივი მიგრაცია და აქედან გამომდინარე ეთნიკური პროცესები. ეს შეეხება ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიასთან ქართველების ურთიერთობასაც. მიგრაციები შეინიშნება ჯერ კიდევ უძველესი დროიდან. დადასტურებულია ჯგუფური მიგრაციები (მაგალითად, მეფე საურმაგის დროს დურძუკების გადმოსახლება და მთის მთელ მონაკვეზე მათი დასახლება და გაფანტვა). ჯგუფურად გადმოსახლდნენ ქისტები აღმოსავლეთ საქართველოში – პანკისის ხეობაში XIX საუკუნის 40-იანი წლების ბოლოს. საქართველოდან ჩრდილოეთ კავკასიაში მხოლოდ ინდივიდუალური მიგრაციული ფაქტებია დადასტურებული. ასეთი ინდივიდუალური მიგრაციები ინგუშებისა, ჩაჩნებისა, ლეკებისა თითქმის მუდმუვად ხდებოდა და მათი მიგრაცია, რა თქმა უნდა, ქართველ ხალხში შერევას იწვევდა. თუმცა სხვაგვარი იყო ლეკების მიგრაცია აღმოსავლეთ კახეთში//ჰერეთში, სადაც მოხდა ადგილობრივ ქართველთა მნიშვნელოვანი ნაწილის ეთნიკურობის დაკარგვა – გალეკება. მნიშვნელოვანია ნოვა-თუშების ისტორია. მათი გადმოსახლება მოხდა ინგუშეთის ჯარიახის ხეობიდან. მაგრამ უფრო ადრე მათი წინაპრები, 2-3 თაობის წინ საქართველოდან იყვნენ გადასული. საძოვრების ძებნაში 6 ქართველი მეცხვარე (5 ქიზიყელი და 1 მატნელი, გვარად ტურაშვილი) და ერთი ფშაველი მეცხვარე (გომენრელი გვარად შველური) ვაპში ოჯახებით გადავიდნენ. იქ ისინი ადგილობრივებთან საქორწინო ურთიერთობაში შევიდნენ და გახდნენ ორენოვანი. საბოლოოდ კი საქართველოში დაბრუნდნენ და თუშეთის ნოვა-თის ტერიტორიაზე დასახლდნენ.

დამონმებული ლიტერატურა

- ბაგრატიონი 1973** – ბაგრატიონი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. – ქართლის ცხოვრება, ტომი IV, თბილისი, 1973.
- ბაგრატიონი 1986** – ბაგრატიონი იოანე. ქართლ-კახეთის აღწერა. თბილისი, 1986.
- ბარდაველიძე 1985** – ბარდაველიძე ვერა. საქართველოს მთიანეთის ტრადიციული საზოგადოებრივ-საკულტო ძეგლები, ტომი II-2: თუშეთი, თბილისი, 1985.
- ბოჭორიძე 1993** – ბოჭორიძე გიორგი. თუშეთი, 1993.
- ბუქურაული 1897** – ბუქურაული ივანე. ტბათანადან წოვათამდე. – „მომამბე“, №8, 1897.
- გიულდენშტედტი 1962** – გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტომი I, გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანიტურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა, თბილისი, 1962.
- დეშერიევი 1952** – Дешериев Ю. Бацкий язык. М. 1952.
- ელანიძე 1988** – ელანიძე ვალერიან. თუშეთის ისტორიის საკითხები, თბილისი, 1988.
- ერისთავი 1855** – Эристов Р. О тушино-пшаво-хевсурском округе. – Записки Кавказского отдела русского географического общества. кн. 3, Тф., 1855.
- ეგნატაშვილი 1940** – ეგნატაშვილი ბერი. ახალი ქართლის ცხოვრება, თბილისი, 1940.
- ვოლკოვა, 1979** – Волкова Н.Г. Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа, М. 1973.
- ვოლკოვა, 1974** – Волкова Н.Г. Этнический состав населения Северного Кавказа в XVIII – начале XX века. М. 1974.
- ვოლკოვა, 1977** – Волкова Н.Г. Басбийцы Грузии: этнографические заметки. – Советская этнография, №2, 1977.
- ზისერმანი 1873** – Зисерман А. Двадцать пять лет на Кавказе. С-Петербург, 1873.

- თოფჩიშვილი 2005** – თოფჩიშვილი როლანდ. ეთნოისტორიული ეტიუდები, წიგნი I, თბილისი, 2005.
- ითონიშვილი 1976** – ითონიშვილი ვალ. ოჯახის ეკონომიკური საფუძვლები წოვა-თუშებში. – ივანე ჯავახიშვილის 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიბილეო კრებული, თბილისი, 1976.
- კავკასიის 1910** – Кавказский календарь, 1910.
- კალანკატუაცი 1985** – კალანკატუაცი მოვსეს. ალვანთა ქვეყნის ისტორია. ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ლიანა დავლიანიძე-ტატიშვილმა, თბილისი, 1985.
- კანდელაკი 2001** – კანდელაკი მ. ქართველ მთიელთა ტრადიციული ყოფის ისტორიიდან, თბ., 2001.
- კოხი, სპენსერი 1981** – კ. კოხისა და ო. სპენსერის ცნობები საქართველოს შესახებ. გერმანულიდან თარგმნა, შესავალი და კომენტარები დაურთო ლ. მამაცაშვილმა, თბილისი, 1981.
- მაკალათია, 1983** – მაკალათია სერგი. თუშეთი, თბ., 1983.
- ონიანი 1997** – ონიანი ალექსანდრე. საქართველო და ქართული ენები. – ქუთაისური საუბრები – IV, 1997.
- ოჩიაური 1967** – ოჩიაური თინათინ. მითოლოგიური გადმოცემები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, თბილისი, 1967.
- ორბელიანი 1981** – ორბელიანი პაპუნა. ამბავნი ქართლისანი. ე. ცაგარეიშვილის გამოცემა. თბილისი, 1981.
- რადე 1881** – Радде Г. Хевсурия и хевсуры. – Записки Кавказского отдела русского географического общества, т. 11, вып. 2. Тф., 1881.
- ქართლის ცხოვრება, 1955** – „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, თბ., 1955.
- ქართული სამართლის ძეგლები, 1972** – ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. IV, ი. დოლიძის გამოცემა, თბ., 1972.
- ქურდიანი 1977** – ქურდიანი მიხეილ. ენა და ერი. – ქუთაისური საუბრები IV, 1977.

- შავხელიშვილი 1977** – შავხელიშვილი აბრამ. აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორიიდან: თუშეთი XVI–XIX საუკუნეების პირველ ნახევარში, თბილისი, 1977.
- შავხელიშვილი 1987** – შავხელიშვილი აბრამ. თუშეთი, თბილისი, 1987.
- შავხელიშვილი 2001** – Шавхелишвили А. – Тушины: Историко-этнографическое исследование цова-тушин, Тб. 2001.
- შანიძე 1972** – შანიძე აკაკი. თუშები. – მნათობი, 1972, №2
- ცისკაროვი, 1848** – Цискаров И. Записки о Тушетии. – Кавказ, 1848, №7-12
- ჭრელაშვილი, 2002** – ჭრელაშვილი კ. ნოვა-თუშური ენა, თბ., 2002.
- ჯავახიშვილი 1950** – ჯავახიშვილი ივანე. ქართველი ერის ისტორიის შესავალი, წ. I, თბილისი, 1950.